

ԶԱՅՆ

ՀԱՄԱՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅԻՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԿԱՆ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ ԱՆՎՃԱՐ

Հանրահայտ փաստ է, որ հայերի բնաջնջման իրադարձությունների թաղաքականությունը բուրբերի կողմից պաշտոնապես դատապարտվել է դեռևս 1919-1920 թվականներին բուրբական ռազմական արտակարգ ատյանների միջոցով: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին հաջորդած ամիսներին պարտված Օսմանյան կայսրության սուլթանը և անընդմեջ փոփոխվող սարդազանները, միջազգային հանրության ճնշման ներքո, որոշեցին պատժել պատերազմի տարիներին կատարված հանցագործությունների (մասնավորապես՝ հայերի տեղահանության և կոտորածների) հեղինակներին:

ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱԼ

Յոզղատի գավառի դատավարությունն առաջինն էր հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով հարուցված դատական գործերի շարքում: Դատավարությունը (18 միստ) տեղի է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 5-ից մինչև ապրիլի 7-ը: Մեղադրյալները սկզբնապես 3 հոգի են եղել՝ Յոզղատի մուքաթարիֆի տեղակալ, Բոզաղյանի կայմակալ Մեհմեդ Քեմալը, Յոզղատի ժանդարմերիայի պետ, մայոր Մեհմեդ Թեվֆիկը և պետական պաշտոնյա Ֆիազ Ալին: 17-րդ միստում վերջինիս գործն առանձնացվել է հետագայում քննվելու նպատակով, բայց մնացել է թղթի վրա: Ամբաստանյալների շահերն էին ներկայացնում 6 դատապաշտպաններ:

Դատավճիռը կայացվել է ապրիլի 8-ին, համաձայն որի ամբաստանյալներից

դատապաշտպաններ: Տրապիզոնի դատավարության 16-րդ միստում Յուսուֆ Ողզայի գործն առանձնացվել է և հետագայում քննվել «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատական պրոցեստում: Տրապիզոնի դատավարության ընթացքում հեռակա կարգով քննվում էին նաև Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյի գործերը: Ընդունված դատավճիռով Ջեմալ Ազմին և Նայիլը հեռակա կարգով դատապարտվել են մահվան, Մեհմեդ Ալին՝ 10, իսկ Մուսա առաջա Քեմալին և Նուրի բեյը՝ 1 տարվա բանտարկության: Դատարանի կազմը, իհարկ էֆեմուր և Թալաթ բեյի մեղավորությունը հաստատող փաստերը չըջանցելով, արդարացրել է նրանց, իսկ առող-

նակում է ժխտել Մեծ եղեռնի փաստը: Թուրքական պատմագրության պաշտոնական վարկածի համաձայն՝ 1915-1916 թվականներին կատարված ոչ թե ցեղասպանություն էր, այլ ընդամենը տեղահանություն: Ըստ թուրք պատմաբանների, կոտորածները տեղահանության ընթացքում տեղական պաշտոնյաների կողմից ցուցաբերված անփութության և պաշտոնի չարաշահման արդյունք են եղել: Թեև վերոհիշյալ վարկածը բազմիցս հերքվել է ոչ միայն հայ, այլ նաև այլազգի բազմաթիվ պատմաբանների կողմից բերված փաստերով, թուրք պատմաբանները համառոտ չեն հրաժարվում իրենց տեսակետից:

Յոզղատի և Տրապիզոնի դատական միստերի ընթացքում լայն տարածություն են ստացրել ինչպես նաև հե-

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՋԱՆԳԻ ԵՎ ՅՈՋՂԱՏԻ ԳԱՎԱՌԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ «ԱԼԵՄԴԱՐ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով 1919-1920թթ. ընթացքում տեղի ունեցան մոտավորապես 29 տարբեր դատական պրոցեսներ, որոնցից գլխավոր են համարվում «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների, «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավարների, կատավարության անդամների և կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների դատավարությունները: Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններից հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով կատարվեցին նաև առանձին անհատների դատավարություններ: Դրանց մասին տեղեկություններ հրապարակեցին տվյալ ժամանակաշրջանում Ստամբուլում հրատարակվող ինչպես թուրքերեն, այնպես էլ հայերեն, ֆրանսերեն և հունարեն մամուլներում: Դատավարությունները ներկայացրած օրաթերթերի շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում «Թաքվիմ-ի վաթախի» («Իրադարձությունների օրացույց») պետական պաշտոնաթերթը, որում տպագրվել են գլխավոր դատավարությունների ամբողջական արձանագրությունները: Պետք է նշել, որ ժամանակաշրջանի մամուլը որոշակի դերակատարում է ունեցել նաև մի քանի համագործակցության բացահայտման խնդրում:

Բողազյանի կայմակալ Ջեմալ բեյը դատապարտվել է մահվան, իսկ ժանդարմերիայի պետ Թեվֆիկը՝ 15 տարվա տաժանակի աքաղիչ:

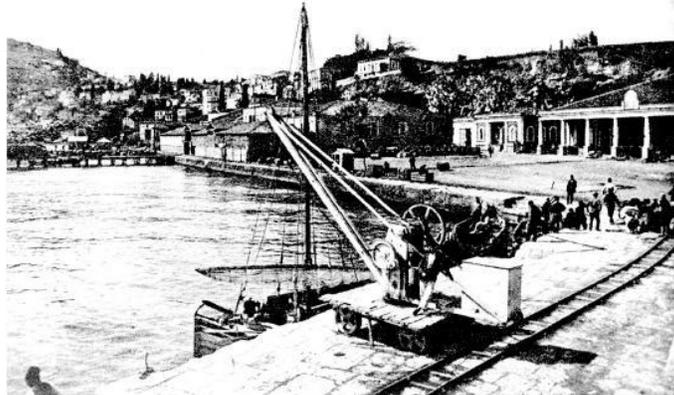
Տրապիզոնի դատական գործը (20 միստ) տեղի է ունեցել 1919 թ.-ի մարտի 26-ից մինչև մայիսի 20-ը: Դատավճիռը կայացվել է մայիսի 22-ին: Ամբաստանյալներն էին հարկային տեսուչ, «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցի հոգաբարձու Մեհմեդ Ալին, ոստիկանապետ Նուրի, գործակալ

ջապահության տեսուչ Ալի Ասիբ բեյի դատաքննությունը, իրեն թե «որոշակի հանցանքներ չէին կատարում», կարծել է: Գեներալայում նրա դեմ առանձին դատաքննություն է կատարվել Տրապիզոնի «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցում գազի և այլ միջոցներով հայերի թունավորման մեղադրանքով:

Ինչպես հայտնի է, թուրքական պաշտոնական պատմագրությունը, անտեսելով Հայոց ճեղքասպանությունը հաստա-

տաքննության ընթացքում ձեռք բերված պաշտոնական փաստաթղթերը կրկին հաստատում են, որ կոտորածները ոչ թե եղել են տեղական պաշտոնյաների չարաշահման արդյունք, այլ կազմակերպվել են կատավարության կողմից:

Նախ նշենք, որ թե Յոզղատի, թե Տրապիզոնի դատական միստերի ընթացքում հանդես եկած վկաները հիմնականում եղել են թուրքեր և այլ ազգությունների պատկանող մահմեդականներ: Բացի այդ, Տրապիզոնի դատավարության ընթացքում վկայություններ են տվել բարձրաստիճան այնպիսի պաշտոնյաներ, ինչպիսիք են Վանի նախկին նահանգապետ Ասզմը, Երզրումի նախկին նահանգապետ Թախսինը, ռազմաճակատի նախարար Ալմինը, իրավական տեսուչ Քեմալը, Տրապիզոնի և Լազիստանի գործերի շտաբի պետ, գեղապետ Մուխթարը, լեյտենանտ Ահմեդը և ուրիշները: (Շարունակելի)

Մուսաֆան, կայմակալ Թալաթը, իուրանոցատեր Նիպազին, առողջապահության տեսուչ Ալի Ասիբը, ինչպես նաև «Հատուկ կազմակերպության» տրապիզոնյան մասնաճյուղի ղեկավար, հետագայում նաև «Միություն և առաջդիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուսուֆ Ողզան: Ամբաստանյալների շահերն էին ներկայացնում 6

տող բազմաթիվ և բազմաբնույթ գրականությունը տարբեր երկրների արխիվներից զբաղված փաստաթղթերը, ականատեսների վկայություններն ու հուշերը, ինչպես նաև թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից ընդունված դատավճիռները, որոնք ակնհայտորեն բացահայտում են տեղահանության բուն նպատակը՝ հայերի բնաջնջումը, շարու-

1 Taner Akcam, Ermeni tabusu aralinirken diyalogtan baska cozum var mi?, Istanbul, 2000, s. 85-86.
2 Նույն տեղում, էջ 88-92:
3 Գրիկը, Եզդլատի հայապատմաբան վավերագրական ատյանի մասին, Լիւի եռը, 1980, էջ 34:
4 Meydan Larousse Buyuk Lugat ve Ansiklopedi, Birinci cilt, Istanbul, 1985, s. 296.
5 Նույն տեղում:
6 Նույն տեղում:
7 Генцид-преступление против человечества (Материалы I Московского Международного Симпозиума 18-19 апреля 1995 г.), Отв. ред. академик НАН Республики Армения В. А. Микаелян, Вагн Дадрич, Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, Москва, 1997, с. 22.
8 Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի (կազմ. Փափազյան Լ.), Ե., 1989, էջ 166:
9 Генцид-преступление против человечества...с.32.
10 Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության..., էջ 170-173:
11 Նույն տեղում:
12 Taner Akcam, Եվլ աշխ., էջ 90:
13 Taner Akcam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtulus Savası'na, 2 baskı, İstanbul, 2002, s.303.
14 Генцид-преступление против человечества...с.33-34.

Կարինե Ռաֆայելյանը ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը (1985) և ԵՊՀ տասցիոնար ասպիրանտուրան՝ գրականագետի մասնագիտացումով (1992): 1994 թվականից Դերեմիկ Դեմիրյանի տուն-թանգարանի տնօրենն է: Հեղինակ է բանաստեղծական երկու ժողովածուի՝ «Երբ գիշերանա...» (1998) և «Երկվություն» (1999):

Հային հայ պահող հոգետը հենասյուները միշտ եղել են ու կան եկեղեցին են դպրոցը: Այս երկուսի դաշինքը անբաժանելի է դարձրել ի վեր, եւ շատ հաճախ դրանց իրագործած մեծ առաքելությունների քահակալները եղել են նվիրյալ անհատները, որոնց իրենց ազգային գործն են արել՝ առանց հավանելու մկատվել են գեանհատվել որեւէ մեկի կողմից: Այս դավանանքի կրողներին է Ռուսաստանի Դաշնության Ստավրոպոլի մարզի Կիսլովոդսկ գոլտրիկ բաղաճի բնակչուհի Լուրա Ջոհրաբյանը՝ մասնագիտությամբ բանասեր-մանկավարժ, եւրպայր հայուհի, մայր է բանաստեղծ:

ԿԱՐԻՆԵ ՌԱՖԱՅԵԼՅԱՆ

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՕԱԶԻՍԸ

Տարիներ առաջ՝ 1993 թվականին, նրա ընտանիքը տեղափոխվեց Կիսլովոդսկ դառնալով մեկը ոչ քեթրին, որ հարկադրված հանապազօրյա հաց եւ կենցաղային բարեկեցություն է փնտրում օտար ափերում: Մտակ հացի եւ կենցաղի խնդիրը, սակայն, չէր կարող դառնալ գոյության բովանդակություն Լուրայի համար. նրա հոգին հայերեն էր տրոփում վարակելով շրջապատում ապրող հայրենակիցներին: Դատահական մի հանդիպումից սկսվեց ամեն ինչ: «Գճացել էի դպրոց՝ որդուս տուն քերելու», պատմում է Լուրան: Դասն ավարտվեց, եւ դասասնակիցը դուրս եկավ մաթեմատիկայի ուսուցչուհին՝ հայուհի: Մատներն ամբողջությամբ կավճոտ էին, եւ նա, կարծես թե անհարմար զգալով դրանից, սկսեց արդարանալ՝ անելով, որ այդպիսին է ուսուցչի աշխատանքը: Ես պատասխանեցի, որ ինձ շատ լավ ծանոթ է ուսուցչի աշխատանքը, բայց ցավոք, հայրենիքից հեռու՝ իմ մասնագիտությունը ոչ ոքի պետք չէ: Նա հորդորեց ինձ դիմել տեղի հայկական եկեղեցու՝ Ս. Վարդանի հոգետը հովիվ Տեր Սարգիսին եւ առաջարկել իմ ծառայությունները՝ որպես հայերենի մասնագետ, ու մեր ոսկեղենիկ մայրենին ուսուցանել տեղացի հայերին, այդ բվում եւ՝ իր երեխաներին:

Առանց ժամանակ կորցնելու՝ Լ. Ջոհրաբյանը գնում է Տեր Սարգիսի մոտ եւ, հուրախություն իրեն, ի դեմս նրա՝ գտնում բարյացակամ ու պատրաստակամ մեկին, ով ամիցնապես գործնական մտնեցում է ցուցաբերում իր առաջարկին եւ եկեղեցապատկան տարածքում տրամադրում դասասնակ ու համապատասխան պայմաններ՝ կիրակնօրյա հայկական դպրոց բացելու համար:

Գործի են դրվում Լուրայի անձնական կապերն ու բարեկամությունը. Հայաստանից Կիսլովոդսկ են ուղարկվում «Այբեմարան», հայոց լեզվի եւ հայ գրականության դասագրքեր, ծեծնարկների նախատեսված Ռուսաստանում ապրող հայ երեխաների ուսուցման համար: Այսպես սկսվում է մաշտոցյան տառերի ուսուցման օրով հայկական եկեղեցու կամարներ տակ՝ հոգետը հովիվ եւ նվիրյալ ուսուցչուհու աստվածահամոզ դաշինքի արդյունքում:

«Առաջին տարվա ընթացքում՝ 1998-ին, դպրոցն ուներ 30 աշակերտ: Դրանք տարբեր տարիքի երեխաներ եւ երիտասարդներ էին, որոնք գալիս էին միեւնույն դասարանում, միեւնույն դասաժամին սովորելու գրել եւ կարդալ իրենց մայրենի այբուբենը: Ավելի ուշ նրանք ստարանքատվեցին՝ ըստ տարիքային խմբերի:

Առավել շատ իմ դասընթացներով հետաքրքրվում էին տեղի հայ ուսանողները», պատմում է ուսուցչուհին:

Դպրոցը շարունակ համալրվում էր նոր աշակերտներով: Իսկ նրանք, ովքեր արդեն համարում էին, որ գիտելիքների բավարար պաշար են ձեռք բերել, թողնում էին այն:

Այս չընդհատվող հոսքը խանգարում էր, որպեսզի դպրոցում ձեւավորվեր որոշակի կորիզ, բայց, այնուամենայնիվ, սկսած 1999 թվականից՝ ավելի լուրջ մոտեցում ցուցաբերվեց հայերենի դասերի նկատմամբ: Կիրակնօրյա դպրոցին փոխարինելու եկան շարքայա ընթացքում երեք անգամ կազմակերպվող կանոնավոր պարապմունքները՝ առանձին տարիքային խմբերի հետ: Աշխատանքի այդ համակարգը շարունակվեց մինչեւ 2004 թվականը:

Եկեղեցին ֆինանսական հովանավորություն էր իրականացնում միայն առաջին տարվա ընթացքում: Հետագայում դպրոցի ծախսերը հենարավոր դարձավ հոգալ աշակերտների մուծած ուսման վարձի շնորհիվ:

2004 թվականին վերանորոգվեց հայկական դպրոց-դասասնակը, որից հետո այն սկսեց ծառայել այլ նպատակի. դարձավ հավաքատեղի հոգետը դասի եւ հայ

գրականություն, հայ ժողովրդի պատմություն, հայկական երգ-երաժշտություն, հայկական պար:

«Հայ երեխան հայկական դպրոց բերում են զուտ հայրենասիրական մղումներ. նրանք այդպես փորձում են հաղթահարել այն բարոյաբլ, որ իրենք, կրելով հայկական ազգանուններ, չգիտեն իրենց մայրենին, չեն ճանաչում մերոպայան տառերը», բացատրում է Լուրա Ջոհրաբյանը: Նա, որպես մեծ նվաճում, հիշատակում է այն փաստը, որ հայերեն ոչ մի տառ եւ բառ չիմացող պատանին Դանիելը, մեկ տարվա ընթացքում այնքան առաջադիմեց հայերենի իմացության մեջ եւ այնքան սիրեց իր հայերենի բառ ու բանը, որ վերադարձավ Հայաստան եւ ընդունվեց Սեւանի հոգետը ճեմարան:

Ուսումնական ծրագիրը, որ կազմում է ինքը՝ Լուրա Ջոհրաբյանը, բաղկացած է մի քանի փուլերից. նախ ուսուցանվում է խոսակցական հայերեն, ապա հաղորդվում են տեսական գիտելիքներ՝ հաշվի առնելով աշակերտի անհատական հակումներն ու հնարավորությունները:

«Աշակերտներին հետ աշխատելիս հսկայա ցանկանում են սովորել հայերեն, ի վիճակի են կեն տարվա ընթացքում հաղթահարել անհարաժեշտ գիտելիքներ ձեռք բերելու դժվարությունը եւ խոսել ու կարդալ հայերեն: Շատ բան է կախված աշակերտի տարիքից, ընդունակություններից, պարապմունքների համախախտությունից: Լավագույն արդյունքի հասնելու համար միանգամայն բավարար է երեք տարին», պատմում է Լ. Ջոհրաբյանը:

Ուսուցչուհին կարծում է, որ լեզվի ուսուցման գործընթացը պետք է սկսել ցածր դասարանից: Դա տարիներ պահանջող աշխատանք է: Դպրոցի շենք եւ կանոնավոր պարապմունքներ անցկացնելու հնարավորություն ունենալու դեպքում այդ խնդիրը կարելի է լուծված համարել:

Հայերենի իմացությունը նաեւ կարող է ծակատափի տնօրինել. Լուրայի ասունիներից մեկը Կարինե Սարգսյանը, երեք ամսում յուրաքանչեւ խոսակցական հայերենի կուրսը, որովհետեւ մեկնում էր Ամերիկա՝ հարսնամալու հայ ընտանիքի, որի պահանջն էր հայախոս հարսնացու ունենալը:

Լուրա Ջոհրաբյանը տարիների տքնաջան եւ տեղեժագործ աշխատանքի շնորհիվ տիրապետում է մանկավարժական յուրահատուկ հմտությունների եւ հնարների, որոնք, փորձի փոխանակման սկզբունքով, պարտապես է կիսել ռուսական սփյուռքում աշխատող իր գործընկերների հետ: Նա ցանկանում է գրել ուսուցողական մեթոդական ձեռնարկներ, իրատարակել իր իսկ ստեղծած տեքստերը, որոնցով հայերեն է ուսուցանում կիսլովոդսկի հայ մանուկներին:

«Դա շատ լուրջ, պատասխանատու, մեծ գործ է», նկատում է Լ. Ջոհրաբյանը: Հրաշալի կլինի, որ սփյուռքահայ ուսուցիչները կարողանան հայերենի ուսուցումը իրող դնել լուրջ ինքնիշխան վրա: Դա ոչ միայն անհատների, նվիրյալ ուսուցիչների հոգալ պիտի լինի, այլեւ մեր պետության: Դրանում պիտի ընդգրկվեն հզոր լծակներ: Իմ դեպքում շատ անհարմար դրություն է ստեղծվել: Քանի որ ես չեմ ընդհատարվում որեւէ կառույցի կողմից, եւ իմ պարապմունքների համար վճարում է աշակերտը, դա ինձ մոտ որոշակի կաշահակամտություն է առաջացնում: Ես չեմ կարող ինքս շահագործել աշակերտին կամ նրա ծնողին, որ գա ու սովորի հայերեն: Մյուս կողմից է աշակերտն ինքը, եթե ի վիճակի չէ վճարել, իրեն թույլ չի տալիս դիմել հայերեն պարապելու հարցով: Արդյունքում տուժում է հայերենը: Այս խնդիրը կարելի է լուծել միակ տարբերակով՝ պետության, հզոր բարեխղճների, անհատ ձեռնբերեցների միջամտությամբ: Ես կցանկանայի, որ այդ միջամտությունը հնարավորինս արագ կատարվեր, որպեսզի մենք չկորցնեինք սփյուռքում ապրող հայ մանուկներին եւ երիտասարդներին իրենց արմատներին կապող ճանապարհը»:

համայնքի ներկայացուցիչների համար: Դպրոցը որպես այդպիսին, դարձրեց գոյություն ունենալուց, սակայն հետետողական ուսուցչի եւ ուսումնաստեճ աշակերտների կապը չընդհատվեց: Դանքը շարունակվեցին Լուրա Ջոհրաբյանի տանը: Այսօր էլ նրա աշակերտները հետտուն են հայերեն, հաղորդակցվում են հայ գրականության ամնաի գոհարներին: Նշենք, որ ամենասիրելի եղեղնակը Լուրայի ասնների համար Դարոյր Սեւակն է:

Բարեխղճորեն ու սիրով սերմանված հոգետը սերմերը տվել են որոշակի արդյունք: Այժմ եկեղեցու հարեանությունը կառուցվում է նոր շենք՝ հայկական դպրոցի համար: Հավանաբար այն պատրաստ կլինի մեկ-երկու տարուր. ես պայմանավորված եմ հովանավորների առատաձեռնությամբ. որքան շատ եւ արագ կատարվեն անհրաժեշտ ներդրումներ, այնքան շուտ կավարտվի դպրոցաշինությունը. եւ այնքան կամոնավոր ու արդյունավետ կիրականցվի սփյուռքում հային հայ պահելու առաքելությունը: Նախատեսված է ունենալ հայկական կիրակնօրյա դպրոց, որտեղ կուսուցանվեն հայոց լեզու, հայ

ԳՐՈՇԻՒԼ
Վալերի Բոյունով
(1873-1924 թթ.)
ՀԱՅԵՐԻՆ

Այդ, կանգնած եք սահմանագծում
Դուք խորք ու Երեւակ գույգ
աշխարհների,
Եվ հայրենական ապր ու գրույցում
Չեզ լսելի է շունչը դարերի:

Աշխարհի բոլոր հողմերն լսելով,
Սուրավով, միշտ էլ հարվածել են ձեզ-
Եվ կտրուր կայսեր ռազմերթերը հոժ,
Եվ Ալեքսանդրի շանթերը հրկեզ:

Կարի մարտերում խցել եք, գերել
Ձիանշաններն հուլմեական,
Ջորագնդերն եք ձեր մարտի տարել-
Հուստիմիանոսի սրին օգնական:

Հողմերն են թեթել ձեզ քա՛նի-քանի,
Ինչպես մրրիկը՝ ծաղկունքն օրորուհի,-
Եվ Լենկեմուրի, և Չինգիզ-խանի,
Եվ կիսալուսնի արնոտ օրերում:

Բայց կուլ չգնաց ճակատագրին
Չեր անկող ոգին հարվածների տակ,
Իզուր չէր, որ այն գույգ աշխարհներին
Լակում էր կռվի մուլուցքը անտակ:

Աղամանդի պես հղվեց ձեր ոգին,
Դահելով իր մեջ բուլը փայլերի.
Շիրազի վարդի գույները նրբին
Եվ ճանաչեցեր Հոմերոսն հրի:

Եվ գոյատեց երկիր Նաիրին
Այն գահակործան դարերում ավեր.
Դուք տաճարներում, վանքերի մեջ հին
Սրբությունները պահպանեցիք ձեր:

Անդ խոր պահելով գյուտերը մտքի,
Վշտոտ անուրջ փրկեց, որ խոսի
Միտքն Արևելքի և Արևմուտքի,
Սևուրամազդայի և Քրիստոսի:

Եվ վայելքների ակն աստվածային
Դարերի հոսքում հար չաղորդված,
Չեր տաղիկների լույսն է աստաղյին՝
Հելլադայի վառ քահերին տրված:

Եվ արդ, աշխարհում այս նորընծայիկ,
Բազում ցեղերի խառնեղանի դեմ,
Բարձրացել եք դուք առեղծվածային
ժամանակների տեսքով խառնդեմ:

Բայց ինչ եղել է, կենդանի է հար.
Անցյալում՝ պարզև ու դասեր արյան:
Իզուր չեք կրում դուք հայարատար
Լուսապակը ձեր բազմադարյան:

Իսկ մենք, հիացած ձեր վեժն հնձով,
Ուխտավորներն ենք արդ դարձել նրա...
Այդպես: Անցյալը ծանր պղնձով
Ձեզում է ամեն նոր օրվա վրա:

Եվ հավատում ենք, ազգդ Տիգրանի,
Որ փոթորիկը սանձելով Նորեն,
Լուսաստղը դարձյալ մուժուկ կվաճի-
Սխրանքի պատրաստ միշտ:

Իլիգալտրեն:

Որ հավերժապահուն ձեր քնարն էլի,
Սալերի վրա մոխրաբեր ու սև,
Երկու քշնամի, խորք աշխարհների
Չքնաղ իր երգով կմիախուսե:

Թարգմանիչ՝ Հրայր Սարուխան

*«XX դարակազրի ռուսական
բանաստեղծություն»,
Ե., 1982, էջ 67-69:*

ԶՐՈՒՅՑ ԱԶԳԱԳՐԱԳԵՏ ԷՐՅԱՆ ԷՐՍՈՅԻ ՇԵՏ

Ազգագրագետ **Էրյան Էրսյոյ**, որն աշխատում է Ամերիկայի Չաբեթեի համալսարանում, թուրքիայի համաձայնեցիների խնդիրներով զբաղվող մասնագետներին է: Մասնավորապես, նրա հետաքրքրության ոլորտում է գտնվում սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների ազդեցությունը համաձայնեցիների կենսակերպի տարբեր կողմերի վրա: Նա չի պատկանում Թուրքիայի գիտնականների այն բնին, որը համաձայնեցիներին համարում է բյուրջական ցեղ, սակայն եթե ինքնուրույն հարցում նրան գնահատականները ունեն փոքր ինչ ոչ հստակ, մանվածապատ բնույթ: 2008թ. հուլիսին գիտնականը գտնվում էր Չայաստանում: Ստորև ներկայացնում ենք նրա ու բուրջագետ **Ռուբեն Մելքոնյան**ի գրույցը Թուրքիայի համաձայնեցիների, ինչպես նաև այդ խնդիրն անուղղակիորեն անջնկող մի շարք հարցերի շուրջ:

Ռ. Մելքոնյան. – Պարոն Էրսյոյ, ե՞րբ և ինչպե՞ս եք սկսել զբաղվել համաձայնեցիների խնդիրներով:

Է. Էրսյոյ. – Համաձայնեցիներն օտարաբնույթի են և պատահաբար են եղել. ես զբաղվում եմ լեռնաձագրությամբ: Քաջքարի լեռները բարձրանալիս իմ ճանապարհի անցումն էր Համաձայնեցի, այդ վայրերի բուսական աշխարհը, անտառները հետաքրքրում են շատերին, սակայն իմ, որպես ազգագրագետի, գրավող ուրիշ մի համաձայնեցի կար: Ես տեսա իմ բուրձարի անձանց մի մշակույթ: Ավելի վաղ ես տեղեկություն անգամ չունեի այդ ժողովրդի մասին, որը շարունակում է յուրահատուկ մշակութային սովորույթները, կանայք կրում են անատոլիական կանանցից տարբերվող համոթեմանք, գլխաշոր, խոսում են յուրահատուկ բարբառով: Այս ամենը, իհարկե առաջ բերեց որոշակի հետաքրքրություն: Սա 1980-ականների կեսերին էր. հինգ տարի հետո, 1989թ. սկսեցի ուսումնասիրություններս Համաձայնեցի: Սկզբում նախապատրաստական աշխատանքներ արեցի, քանի որ մեզ՝ ազգագրագետներին համար չափազանց կարևոր է այն վայրերի ժողովրդի վերաբերմունքը, որտեղ պետք է աշխատես: Ես ավելի շատ կենտրոնացա համաձայնեցիների կենսակերպի որոշ կողմերի՝ մասնավորապես յայլաներ (ամառային արտավայրեր) բարձրանալու, այստեղի կյանքի վրա սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների ազդեցության ուսումնասիրության վրա, որն էլ հենց դարձավ իմ գիտական բեզի մասը:

– **Իրոք՞** յայլաներ բարձրանալու սովորույթը այդքան մեծ նշանակություն ունի համաձայնեցիների շրջանում, և Չեղի հողավածներում կարդացել են, որ դա **Պուր Մույնիսի** համարում եք նրանց մշակութային ինքնության մի բաղկացուցիչ մաս:

– Հատկապես արևմտյան խմբի համաձայնեցիները ինքնուրույն կառուցվածքով յայլաններ բարձրանում ունի կարևոր տնտեսական, հասարակական, մշակութային նշանակություն: Այն նաև համարվում է ավանդական համայնքային գյուղական տնտեսության մի մասը: Յայլաններ բարձրանալը համաձայնեցիները վերածել են իրենց մշակութային ինքնությունը տարբերակող մի բաղադրիչ: Հենց յայլաններում են տեղի ունենում ժողովրդական ծեսերը, սովորույթները, օրինակ՝ Վարդավառը, և նաև այս առումով է այդ կարևոր մշակութային ինքնությունը համատեքստում: Սակայն, ներկայումս տեղի ունեցող տարբեր գործընթացների հետևանքով այդ մշակութային ինքնությունը, յուրահատկությանը նույնպես վտանգ է սպառնում, որովհետև սովորույթը ներխուժել է այն ոլորտ և այդ ամենը (ժողովրդական ծեսերը) վերածվել

են նաև գրաստիչները գրավելու, այլ խոսքով ասած՝ բիզնեսի միջոցի:

– **Պուր, որպես, համաձայնեցիների խնդիրը զբաղվող մասնագետ պետք է որ քաջատեսակ լինե՞ք նաև նրանց բնագրամակնային մասին:**

– Թուրքիայում մարդկանմանները երբևի լեզվի կամ էլ մայրենի լեզվի հիման վրա չեն արվում ինչպես նախկինում և այդ պատճառով մենք փորձումսմունքներին իրական բիզնեսներ կայունս հստակ չգիտենք:

– **Սակայն վերջերս հրապարակվեց Թուրքիայի եթնիկ քարտեզը և այնտեղ համաձայնեցիների բիզնեսը նշվում էր 13000:**

– Ո՛չ, դա շատ փոքր թիվ է, ամենացիցը պետք է խոսել 50 000-ից: Իսկ եթե հստակ և արևմտյան խմբերը իրար հետ հաշվենք, ապա ավելի շատ է կարող է լինել:

– **Անդրադառնա՞նք նաև եթնիկ ինքնության խնդիրը: Հայտնի է, որ համաձայնեցիների մոտ կան ինքնուրույն դրսևորման մի քանի ձևեր՝ մերձողական, խուսափողական, ծուլված և այլ: Եթե մուսուլման համաձայնեցիներին պայմանական խմբերի քանակները, ապա կարելի է ասել, որ նրանց մի խումբը գտնե արտաբնույթ արպես բուրջ է ներկայանում, մի խումբը իրեն համարում է առանձին հեմաձայնեցի**

այս հարցում պետք է ավելի զգույշ և բնավորոր լինե՞ք:

– Սակայն, պարոն Էրսյոյ, այդ վայրերում հզոր հայկական պետություն կան գերիշխանություն չի եղել, որը կստիպեր այդ ենթադրույթը ոչ հայ մարդկանց յուրացանք և կիրառել հայերենը: Ուզում եմ ասել, որ հայերենը չի եղել տիրապետող լեզու, որն էլ ուղղակի կամ անուղղակի կարողանալի որ լեզվական խմբին չպատկանողներին:

– Այո, Համաձայնեցի վիճակը մի քիչ տարբեր է: Այստեղ հստակ կա Համաձայնեցիները բերած այդ 12 հազար բնակչության խնդիրը, ինչպես էլ դա մի քիչ երանգներ ունենա սա հայ ժողովրդի հետ կապված մի պատմական հենք ունի: Սակայն պետք է այստեղ էլ ասել հետևյալը. արդյո՞ք այդ եկողները հոմոգեն էին, այսինքն՝ այդ բոլոր եկողները հայ էին, արդյո՞ք արաբների փախչող այլ քրիստոնյաներ չկային, որոնք միացել էին Համաձայնեցիներին: Սրանք մենք չգիտենք, քանի որ տարածված բան է, որ գաղթի ժամանակ փոքր խմբերը միանում են մեծ խմբին որպեսզի ավելի ապահով լինեն: Պետք է այս հարցերը ուսումնասիրել:

– **Սակայն մի անհերքելի փաստ, իրականություն էլ կա. այն է, որ Տրապիզոնի վիլայեթում ապրած քրիստոնյա համաձայնեցիները, որոնք 1915-ից առաջ կամ էլ հետո փախել են Ռուսաստան, ներկայումս Թուրքիայում բնակվող մուսուլման համաձայնեցիների արյունակից ազգականներն են: Նրանք հայեր են, և այդ ինչպե՞ս կարող է լինել, որ քրիստոնյա համաձայնեցիները եթնիկ ինքնությունը կասկածի տակ չէ, իսկ նրա մուսուլման ազգականների եթնիկ պատկանելությունը վիճահարույց է:**

– Այո, այդ պատմությունը գիտենք, սակայն խոսքն այն մասին է, թե 8-րդ դարում Համաձայնեցիները արդյո՞ք 12 հազար էր, թե այդ թիվը մի փոքր առասպելական, խորհրդանշական մի թիվ էր: Սակայն, այնուամենայնիվ, ակնհայտ է, որ համաձայնեցիները շարունակում են մի շարք հայկական սովորույթներ, օգտագործում են հայերեն բառեր, տերմիններ, դարձվածքներ, և այս ամենը չէր կարող ի հայտ գալ տակ մի չլիման կամ էլ տիրապետող լեզվի գերիշխանության պատճառով, անկասկած պատմական կապեր գոյություն ունեն: Եվ համաձայնեցիներ էլ կան, որոնք այս մասին հայտարարում են. գաղափարապես առումով ամենավերջին բանը, որ պետք է սպասել համաձայնեցի այն է, որ նա կասի. «Ես հայ եմ»: Իսկ այս լինելը Թուրքիայում հպարտանալու, գոլափ գովալու բան չէ, այլ մի շատ վտանգավոր հանգամանք է, որը պարունակում է օտարվելու, մեկուսացվելու մեծ ռիսկ:

– **Քայք, երբեմն, օրինակ՝ Ստամբուլում բնակվող համաձայնեցիների մեջ կարող ենք հանդիպել մարդկանց, որոնք իրենց իրական եթնիկ պատկանելության մասին խոսում են, արտահայտվում:**

– Եվ ի՞նչ են ասում:

– **Օրինակ՝ մի քանի ամիս առաջ Քուրթալի «Յենի Արքունի» ամսագրում համաձայնեցիների փաստաթուղթ էր ներկայացվել, որը բնակվում է Ստամբուլում, ասում էր, որ համաձայնեցիները ոչ թե բյուրջական ցեղ են (ինչպես ասվում է), այլ ունեն հայկական ծագում, սակայն վախենում են դա արտահայտել՝ կասկած Չեղ ասած մեկուսացվելու վտանգի հետ:**

– Նույնիսկ ոչ թե մեկուսացվելու կամ օտարացվելու, այլ թիրախ դառնալու վտանգ կա, ազգայնամոլների թիրախը: Հիմա այս բանը քրդերի հետ է տեղի ունենում, սակայն անվախաբետեղի է թե հայ կամ իսլամացված հայի տեղիները կրելը ինչ հետևանքներ կարող է ունենալ: Երբեք ոչ մեծ խումբ են, իսկ համաձայնեցիները այդ

քան մեծ չեն: Համաձայնեցիները չեն կարող հաշվի չառնել իրենց թիրախի վերածելու ռիսկը, որովհետև ազգային տնտեսությանը շատ լավ ինտեգրվել են: Եվ կարելի է ասել համաձայնեցիների վրա եթնիկական ճնշում ասես թե չկա, ինչո՞ւ չկա, որովհետև քանի որ համաձայնեցիները իրենց եթնիկ պատկանելությունը չեն արտահայտում, պաշտոնական գաղափարախոսության, ազգային պետության հետ ոչ մի խնդիր չեն ունենում: Սակայն, երբ սկսեն այս մասին խոսել, նրանք հանդեպ մի շարք արգելքներ, խոչընդոտներ, ճնշումներ ի հայտ կգան:

– **Ընդհանրապես այլ ազգերի, նրանց կրոնների, մշակույթների համեմատ Թուրքիան ունի, իմ կարծիքով, կոմպլեքսավորված և չափազանց զգայուն վերաբերմունք: Օրինակ՝ հայտնի է, որ Թուրքիան մեկլիկների պակաս չունի և անճշմարիտ կառուցվում են նորանոր մեկլիկներ, սակայն այս տարի են անձամբ են տեսել, որ Կարսի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին, որն անցյալ տարվանից վերանորոգվում էր, վերածվել է մեկլիկի, սակայն ակնհայտ է և պարզ, որ դա եկեղեցի է, նույնիսկ պատերի խաչերն են մնացել: Սա ինչպե՞ս կմեկնաբանե՞ք:**

– Դա քաղաքականություն է, ամբողջ Անտառիայում հունական, հայկական շատ եկեղեցիներ այդպես փոխվել են: Ավելացնեն, որ այդ քաղաքականությունը միայն դրանով չի սահմանափակվում, օրինակ մարդուցիների քրիստոնյա ատրիներով բնակեցված գյուղում պետությունը մեկլիկ է կառուցում, իման նշանակում: Ավելիների գյուղերում (իսկ հայտնի է, որ ավելիները մեկլիկ չեն գնում) կրկին մեկլիկ է կառուցել: Սրանք բոլորը գաղափարախոսական երևույթներ են, թե չէ են չեն կարծում, որ պետությունը այդքան փող ունի, որ ամօգտագործելի մեկլիկներ կառուցի: Նույնիսկ երևույթ կա նաև ԱՊՀի հետ կապված, օրինակ նշվում է ոչ թե այն, որ ԱՊՀի հայկական քաղաք է եղել, հայոց քաղաքականության մարտաքաղաքը, այլ նշվում է, որ սա այն վայրն է, որտեղից սելջուկ թյուրքերը առաջին անգամ մտան Անտառիայի:

– **Այո, իմիջիայնոց այդ նույն միտքը արտահայտեց նաև ձեր Կառագահ Արքունիայի Գյուլը՝ այցելելով Անի:**

– Սակայն պետք է նշել նաև, որ եկեղեցիները մեկլիկների վերածելու քաղաքականությունը ներկայումս չի շարունակվում, այդ քաղաքականությունը վերջացավ:

– **Պարոն Էրսյոյ, շատերը գիտեն, որ օրինակ Քուրթալի լեզվի բարձրորոգման հարցում մեծ դեր ունեցած Հակոբ Մարթաբյանը, որին Արաբուրդը շնորհել է Գիլաշար ազգանունը, հայ է, սակայն նրա բոլոր զոհերը վրա գրված է միայն անվան առաջին տառը, քանի որ Հակոբ անունից հետևի կերևա, որ նա հայ է: Կամ Թուրքիայի խորհրդարանիցիները մեկը՝ առաջին կին օրաչու և Արաբուրդի հոգեզավակ Սարիհա Գյոքբենը, պարզվեց, որ իրականում հայուհի է, և երբ Հրանտ Գիլմը գրեց այդ մասին, նրա իրական հայածանցները այդ ժամանակվանից սկսվեցին: Սա մի կոմպլեքս է:**

– Արաբիա Գյոքբենի իրական ծագումը ի հայտ գալուց հետո ասես մի խորհրդանշան կարող եք տեսնել: Եթե նա մի չերեքզ աղջիկ լիներ, խնդիր չէր լինի, ուրիշ այլ ազգից լիներ, էլի խնդիր չէր լինի, սակայն ոչ մուսուլման, հայ կամ հայուհի լինելը լուրջ մի պրոբլեմ է, որովհետև նրանք հասարակությունից մեկուսացված են, խորթացված, նրանք ազգային խորհրդանշան չեն կարող լինել:

– **Վերադառնա՞նք համաձայնեցիների խնդիրը. ըստ Չեղ, համաձայնեցիների վրա որքան է իսլամի ազդեցությունը, այսինքն, ինչպես հայտնի է, նրանց մեջ պահպանվել են քրիստոնեական և միջքրիստոնեական հայկական հավատքի որոշ տարրեր, օրինակ՝ Վարդավառ և այլն:**

– Այո, ես մի ուսումնասիրություն են կատարել, որպեսզի պարզեմ թե համաձայնեցիները ինչ քրիստոնեական կրոնաբան են: Մի պատմություն պատմեմ, որը շատ լավ, դիպուկ ներկայացնում է խնդիրը:

(Շարունակություն՝ 8-րդ էջում)

ներկայացուցիչ, մի խումբն էլ ընդունում է իր հայկական ծագումը, սակայն նրանցից քչերն են համարձակվում այդ մասին բարձրաձայն խոսել: Նրանք չորսնում նկատվում են նաև արձատները որոնելու, ինքնուրույն ճգնաժամ ապրելու երևույթներ:

– Իրենց բացահայտ այս համարողները շատ քիչ են: Նույնիսկ դժվար է նրանց մի խումբ ասել: Համաձայնեցիները միևնույն ժամանակ նրանց հնարավորություն է տվել առանձնանալ շրջանի այլ ժողովուրդներից՝ վրացիներից, լազերից: Սակայն նրանց եթնիկ ինքնության շուրջ որոշակի խնդիրներ, կարծիքներ, տեսակետներ են առաջ գալիս, որոնք կապված են իրենց գործածած լեզվի և բառերի հետ: Իրականում չի կարելի ասել, որ համաձայնեցիների լեզուն հայերենին շատ հասկանալի կամ համապատասխան է: Սակայն ակնհայտ է, որ դա նույն արմատ ունեցող նույն լեզվի մի բարբառն է: Եվ եթե առաջնորդվենք հենց այս լեզվական հիմքով, ապա կարելի է կարծել, որ համաձայնեցիները հայկական պատմական հիմք ունեն: Սակայն պետք է ուշադիր լինել, որովհետև կարող է շատ ռիսկային լինել լեզվի հիման վրա եթնիկ պատկանելության թեզը գարգացնել ու առաջ տանել: Ի՞նչ են հետ կասկածվում են, գտնվում է Հուսեյնյանը և հայրը հուսարեն են խոսում, սակայն հայրս ալբանացի է: Հորս գյուղը, որտեղ նրանք ապրել են, գտնվել է Հուսեյնյանի հյուսիսում և այդ պատճառով նա լեզուն հուսարեն է, սակայն եթնիկ առումով նա արաբացի է: Պոնտոս բերված իսլամացված ալբանացիների մեծ մասը հուսարեն էր խոսում: Այսինքն, ուզում են ասել, որ մենք՝ հետազոտողներս,

ПОЭЗИЯ

Валерий БРЮСОВ
(1873-1924 гг.)

К АРМЯНАМ

Да! Вы поставлены на грани
Двух разных спорящих миров,
И в глубине родных преданий
Вам слышны отзвуки веков.

Все бури, все волнения мира,
Летя касались вас крылом,
И гром глухой походов Кира,
И Александра бранный гром.

Вы низили, в снягены стана,
При Каррах, римские значки;
Вы за мечом Юстиниана
Вели на бой свои полки;

Нередко вас клонили бури,
Как вихри - нежный цвет весны, -
При Чингиз-Хане, Ленгтимуре,
При мрачном торжестве Луны.

Но, - воин стойкий, - под ударом
Ваш дух не уступал Судьбе;
Два мира вокруг него не даром
Кипели, смещаны в борьбе.

Гранился он, как твердь алмаза,
В себе все отсветы храня;
И краски нежных роз Ширази,
И блеск Гомерова огня.

И уцелел ваш край Наирский
В крушениях царств, меж муж земли;
И за оградой монастырской
Свои святыни сберегли.

Там, откровенья скрыв глубоко,
Таила скорбная мечта
Мысль Запада и мысль Востока,
Агурамазды и Христа, -

И, - ключ божественной улады,
Нетленный в переменах лет, -
На светлом пламени Элады
Зажженный - ваших песен свет!

И ныне, в этом мире новом,
В толпе мятущихся племен,
Вы встали - обликом суровым
Для нас таинственных времен.

Но то, что было - вечно живо!
В былом - награда и урок
Носить вы вправе горделиво
Свой многовековый венчик.

А мы, вели кому наследью
Дивясь, обеты слышим в нем...
Так! Прошлое тяжелой медью
Гудит над каждым новым днем.

И верится, народ Ти граня!
Что, бурю вновь преодолев,
Звездой ты выйдешь из тумана,
Для новых подвигов созрев,

Что вновь твоя живая лира,
Над камнями истлевших плит,
Два чуждых, два враждебных мира
В напеве вышше сьеди нит!

(Начало 2008г. NN9-10, 11-12, 2009г. N 1-2)

В Сухумский округе происходило брожение среди абхазского населения. С сентября 1918 года в Екатеринодаре находилась делегация настроенных не в пользу Грузии абхазов, которая настойчиво звала Добровольческую армию в свою страну. Более того, в Ахалцихском уезде, 6 октября 1919 года Деникин направил письмо начальнику Британской миссии генералу Хольману, где, между прочим, было сказано: "Когда Грузия в начале текущего года... стремилась присоединить к себе непринадлежащие ей части территории, у меня была полная возможность разгромить вооруженные силы Грузии... Но представители британского пра-

БЕНИАМИН МАИЛЯН
Кандидат исторических наук

"СОЧИНСКИЙ ВОПРОС"
(Территориальный конфликт на Черноморском побережье Кавказа в июле 1918- мае 1920 гг.)

вительства просили меня этого не делать..."¹⁰⁶. Уполномоченный Уоккером полковник Уайт прибыл в Сочи и предъявил требование о немедленном выводе частей Добровольческой армии из Сочинского округа. Он заявил, что там "будет установлен английский контроль". Но получил решительный ответ, что "округ оцнен не будет"¹⁰⁷. Максимум на что согласилось белое командование — прекратить дальнейшее продвижение. Учитывая настойчивую позицию Уайта начальник 2-й дивизии генерал Черепов все же послал грузинской стороне телеграмму, с уведомлением: "о прекращении боевых действий ввиду выполнения поставленной задачи"¹⁰⁸.

7 февраля 1919 года министр иностранных дел Грузии Е. П. Гегечкори направил ноту протеста начальнику Британской миссии. "Вашему превосходительству известно, - писал министр, - что грузинское правительство неоднократно изъявляло желание очистить Сочинский округ при условии, если означенный округ как спорная полоса будет нейтрализован введением туда английских частей. Только такой способ мог предотвратить столкновение... Правительство не может согласиться, чтобы пограничную линию с Грузией занимала добровольческая армия и предлагает очистить Сочинский округ и, нейтрализовать его занятием английскими пикетами, впрямь, до окончательного разрешения вопроса об этой спорной полосе на всемирной конференции... Ваше превосходительству известно, что Сочинский округ занимала нами по согласию и настоянию союзного командования и потому грузинское правительство было уверено, что это положение не может вызвать никаких недоразумений и осложнений. Нотой от 29 января, я уведомил Вас о концентрации добровольцев в Сочинском округе... Правительство Грузинской республики поручило мне выразить Вам самый решительный протест против такого выступления и заявить, что правительство Грузии... с оружием в руках защитит неприкосновенность территории Республики..."¹⁰⁹. Британские генералы делали все от них зависящее, чтобы убедить Деникина пойти на попятную. Начальник Британской миссии в Екатеринодаре генерал Бриггс 19 февраля 1919 года представил Деникину следующее заявление: "Я получил указание военного министерства предложить Вам немедленно прекратить операции против Сочи, затем

обратить Ваше внимание на постановление мирной конференции от 24 января в силу которого захват спорной территории будет серьезно вменен в вину захватчику. Если генерал Деникин не согласится ожидать решений из Парижа и не воздержится от перехода в район южной линии Кизил Бурун — Закаталы и далее по Кавказскому хребту до Туапсе на Черном море, то правительство Его величества может оказаться вынужденным задержать (или отменить) помощь оружием, снаряжением и одеждой"¹¹⁰. "Все это было уже слишком поздно, - пишет Деникин, - запоздалое вмешательство англичан не соответствовало ни русским интересам, ни достоинству русской армии..."¹¹¹. По утверждению добровольческого командования события в округе разрешились до того, как ему стало известным постановление Парижской конференции о вменении в вину захвата спорной территории силой оружия. Деникин отказался выполнить требование англичан об отводе своих войск на прежние позиции под предлогом, что возвращение грузинской армии в Сочинский округ приведет к возобновлению репрессий в отношении мирного на-

селения"¹¹².
23 февраля 1919 года в Екатеринодар прибыл представитель Грузии при кубанском правительстве Вачейшвили. Он телеграфировал своему руководству о неких гарантиях полученных от командования Добровольческой армии. В Гаграх появилась рота англичан во главе с полковником Файном, занявшая пикетом единственную переправу на реке Бзыбь — мост на Сухумском шоссе. На Сочинском фронте возобновилось прежнее положение: ни мира, ни войны.
Белые ввели в Сочинском округе военно-полицейское управление. Администрация и государственная стража назначалась из чинов прежней жандармерии и полиции. Новое начальство энергично занялось восстановлению "порядка и законности". Представители "бывших" стали сводить личные счета с воспользовавшейся "плодами революции" частью населения, вымещая на нем выпавшие на их долю за все послереволюционное время обиды и унижения. "К великому сожалению, - пишет Деникин, - окружная администрация Черноморской губернии оказалась в некоторых местах корыстной и преступной; войска злоупотребляли не раз реквизициями; контрразведка вносила своими действиями элемент произвола; карательные экспедиции были суровы".
Русские социалисты, ушедшие в подполье, усиленно впускали местным крестьянам мысль, что при содействии англичан округ может быть "нейтрализован" и это избавит их от реквизиций, податей, налогов, вообще от несения всяких государственных повинностей, в том числе и от воинского набора. Когда в конце марта 1919 года была объявлена мобилизация, военнообязанные стали уходить в леса, где организовывались в партизанские отряды, снабжаемые оружием с грузинской стороны. Весной 1919 года в округе действовали две группы партизан. Первая, возглавляемая капитаном Г. Э. Учадзе в районе Сочи — Дагомыс. Вторая, командир Г. Долбая, в зоне Адлера¹¹³. Уклоняющиеся от мобилизации крестьяне провозгласили лозунг: "Долой гражданскую войну, мы против белых и против красных". Этим было положено начало "зеленого движения". Сход дезертиров избрал "Народный штаб". "Главоверхом" был назначен некий Кикбер, учитель из местного эстонского поселка Сальме. 9 апреля в большое грузинское селение Пластунское, для ос-

вобождения попавших в плен стражников, выступил с отрядом начальник штаба 2-й дивизии Чайковский. Белые попали в засаду, организованную отрядом Г. Э. Учадзе. Среди убитых оказался и полковник Чайковский. Это поражение белых стало сигналом к выступлению части местных крестьян. "Зеленые" заняли Хосту и Адлер. Прибывшие морем свежие силы белых 12 апреля 1919 года разгромили "зеленую армию". Разрозненные группы мятежников отошли в горы.
Белое командование распространило заявление: "Военные власти с уверенностью заявляют, что вооруженное выступление жителей русских деревень следствия созданной грузинами провокации, стремящихся любой ценой присоединить Сочинский округ к Грузии"¹¹⁴.
Англичане уверяли, что "ввиду занятия британскими войсками линии р. Бзыби исключается всякая возможность каких бы то ни было наступательных действий со стороны грузин против Добровольческой армии". "Получив письменное ручательство ген. Бриггса, - пишет Деникин, - я ослабил Сочинский фронт"¹¹⁵. Между тем грузинское командование сосредоточило на фронте крупные силы, в состав которых были также включены ранее интернированные в Грузии красноармейцы. К середине апреля 1919 года грузинская сторона имела за Бзыбью до 6 тыс. бойцов и 20 орудий. Против этих сил белые держали Кавказский офицерский полк, имевший несколько рот очень слабого состава. 16 апреля в штаб Добровольческой армии поступило сообщение от Мильна, где фельдмаршал извещал о том, что "грузины предполагают атаковать" и советовал Деникину "отвести войска к северу как можно дальше". Затем получена была телеграмма генерала Гедеванишвили. "Во избежание возможности кровопролитного столкновения между грузинской и Добровольческой армиями необходимо немедленно разрешить вопрос об установлении пограничной линии, которую, по нашему мнению является река Мехадурь (в 16 км к северу от Гагр - Б. М.)"¹¹⁶, - предлагал грузинский главнокомандующий.
(Продолжение следует)

106. Деникин-Юденич-Врангель... с. 103.
107. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. с. 226.
108. "Меморандум" Добровольческой армии...// "Кавказское слово", 1919, 5 апреля.
109. "Завкавказское слово", 1919, 11 февраля.
110. Деникин-Юденич-Врангель... с. 100.
111. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. с. 227.
112. "Меморандум" Добровольческой армии...// "Кавказское слово", 1919, 5 апреля.
113. КОЗЛОВ А. И. Указ. соч. с. 102. Советская историография рассматривала начало "зеленого" движения в Сочинском округе в общем контексте "борьбы трудящихся за власть Советов". Однако, первые партизанские группы в округе возникли на национальной основе, из местных грузин, при активной поддержке государственных структур с определенной стороны, конечной целью которых было возвращение округа под власть правительства Грузии.
114. Кавказ: Обращение к русским крестьянам добровольческих властей Сочинского округа// "Ашхатавор", 1919, 11 мая.
115. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. с. 230.
116. Там же. с. 231.

ՍԵՐԳԵՅ ԿԱՐԳԱՆՆԵՐ

ԹԻՒՑ ԴՐՈՎՈՆԵՐ

Երբ 2006-ին կարդում էի բուրբ հայտնի փաստաթան և իրավապաշտպան Ֆեբիկի Չեքիճի «Մեծ մայրս» հուշագրական վիպակը (բարձրամիջ Ռ. Մելքոնյան), ժամանակ առ ժամանակ ընդհատում էի ընթերցումը, քանզի արցունքներից խամրում էր տեսողությունս, երբեմն խեղդված հեկեկոցը ստիպում էր մի կողմ դնել գիրքը և քայլել սենյակից սենյակ: Ես, որ ամբողջ կյանքում եղեմի մասին հազարավոր էջեր են կարդացել, նաև խմբագրել ու հրատարակել, չէի կարողանում առանց խորը հուզմունքի ընթերցել պարզ ոճով ու անկեղծ սրտով գրված այդ պատուհը, որն այն մասին է, թե ինչպես է հեղինակը անակնկալ իմացել, որ իր տասը Մեծերի իսկական անունը Չեքոնյան է, որ նա 1915-ին տասնամյա հասակում եղեմից փրկված էր: Նրա մտանցների մասին բուրբերն հասել են գրման պրծածները:

Ամիսներ անց, երբ իմ գիտական ուսումնասիրության համար տարբեր գրքերում ու բերքերում Տրսպիզոնի վիպակների կոտորածների մասին նյութեր էի որոնում, Թիֆլիսում հրատարակված «Հայաստան» թերթի եզակի պահպանված համարներից մեկում հանդիպեցի Դավիթ գյուղի անվանը: «Մեծ եղեմի պատմությունը» խորագրի ներքո տպագրված էր «Եղեմի առաջին օրերը Դավիթ մեջ» Տիրոս Մետրաքյանի վկայությունը, որը գրանել էր Կարդուս Կատարյանը: Գյուղի անունը և Կատարյան ազգանունը ինձ ծանոթ էին Ֆեբիկի Չեքիճի վիպակից, դա նրա մեծ մոր՝ Գեոնուշի հայրենի գյուղի անունն էր, Կատարյան Գեոնուշի ազգանունը: Այդ վկայությունը տպագրվել էր թերթի երկու համարներում՝ 1917թ. մայիսի 30-ի (N34) և մայիսի 31-ի (N35):

Չորսուրդ Անդրանիկի նախաձեռնությամբ 1917-18թթ. Թիֆլիսում հրատարակված «Հայաստան» հասարակական-քաղաքական և գրական թերթի խմբագիրը ապագա հայ նշանավոր գրող, 23-ամյա Կահան Թեմուրյանը էր, որը ծնվել էր Խարբերդի Մեզրե քաղաքում: Թերթը տպագրվում էր Առաջին համաշխարհայինի ժամադրույթն տարիներին, երբ Թիֆլիսի փոռոցները լցված էին հազարավոր հայ տվյալով գաղթականներով ու պատերի տակ մեռնող որբերով: Այդ է պատճառը, որ եղեմի վերապրողներից վկայությունները գրանցվել են ոտքի վրա և տպագրվել սրբազանական սխալներով, գուցե արևմտահայերեն չինացող արևելահայ աշխատակիցների և գրաշարների կողմից:

Երբ 2008-ին Ֆեբիկի Չեքիճի Դայաստան այցելեց, Թուրքիայում նրա գիրքն արդեն 7 անգամ տպագրվել էր: Երևանի պետական համալսարանում գրքի արևելահայերեն երկրորդ հրատարակության շնորհադրոշից հետո նրան առաջին, որ մի հիթ թերթում նրա տասի հայրենի գյուղի կոտորածների մասին նյութեր են կարդացել և ցանկանում են հրատարակել, Նա շատ հուզվեց ու հարազատի ջերմությամբ գրկեց ինձ, խնդրեց, որ անպայման տպագրեմ և իրեն ուղարկեմ: Ես խոստացա կրոնափոխ համշենհայերին նվիրված գրքիս լույս ընծայումից հետո ամենիսպես տպագրել նաև Դավիթի կոտորածի մասին այդ վկայությունը: Բայց գրքիս վրա աշխատանքները ուշացան և նա, օրերս այն հրապարակեց Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը: Եկավ խոստումս կատարելու ժամանակը:

Փնտրեցի Դավիթ գյուղի մասին եղած գրավոր աղբյուրները: «Հայկական սովետական հանրագիտարանի» 6-րդ հատորում (1980թ., էջ 264) Դավիթ գյուղի մասին գրված է հետևյալը՝ «Դավիթ, գյուղ Արևմտյան Հայաստանում, Դիարբեքի վիլայեթի Բալու գավառում, Քաղցրահայաց (եռան արևմտյան ստորոտում): Գյուղի անունը ըստ ավանդության ծագել է այժմ տեղի քրիստոնեության տարածման ժամանակ: 1915-ին ուներ մոտ 235 տուն հայ բնակիչ: Զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Դավիթ

վում էր շրջանի ամենամեծ վանքը (Քաղցրահայաց կամ Դավիթ վանք): Կար նաև երկու եկեղեցի (Ս. Աստվածածին և Կաթողիկե), զույգ վարժարան: Բնակիչները տեղահանվել և բնաջնջվել են 1915-ին, Մեծ եղեմի ժամանակ: Մի քանիսը միայն փրկվել են և անցել Արևելյան Հայաստան»:

Գյուղի մասին ավելի մանրամասն կարելի է կարդալ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» 3-րդ հատորում (1991թ., էջ 376)՝ «Դավիթ, Բալուի Աթենք, Խավավ, Խոթաթ, Հապաթ, Հապապան, Հավանան, Հավանա, Հավահավ, Հավիվան, Հատավ, Հարավ-գյուղ, քաղաք Արևմտյան Հայաստանում, Դիարբեքի ճահանգի Դարանմանդեմի գավառում, Բալուի գավառակում, Բալու գյուղաքաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Արածանիի աջ կողմում: Հայաստան մեծ գյուղ էր, երբեմն համարվել է քաղաք: 19-րդ դարի 70-ական թթ. ուներ 160 տուն, 1915-ին՝ 235 տուն, 1880 թնակչով. գրառվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ: Ուներ 2 եկեղեցի և Կաթողիկե և ս. Աստվածածին: Գյուղի մոտ էր գտնվում Քաղցրահայաց (կամ Դավիթ) վանքը: Եղել է գրչության կենտրոն: Ուներ երկուս վարժարան (Միացյալ ընկերության հովանավորությամբ): Այստեղ են ծնվել: Գրողներ Ս. Կյուրժյանը (1859-1915) և Ն. Ամուկունի (1884): Ավանդության ասելով՝ Թաղևոս Առաքյալի այստեղ քարոզելու ժամանակ տեղացի հեթանոսները նրան ծաղրելու համար սկսում են շան մեծա հավ-հավ անել: Եվ իբր Առաքյալը նրանց անհիմուն է, որ միշտ հավ-հավ անեն, և այդտեղից էլ գյուղը այդուհետև կոչվել է Դավիթ: Գյուղի առաջ փոված ընդունակ ուղտուն կան քարե խաչանակ արձաններ, որոնք, ըստ ավանդության, կանգնեցրել է Թաղևոս Առաքյալը: Այդ նույն ուղտուն կար մոտ 10 հայկական գյուղ՝ Խոշմաթ, Սաքոթաթ, Չեթ և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր եկեղեցին և ուրբոցը»:

Թե՛ «Հայկական սովետական հանրագիտարանի», թե՛ «Տեղանունների բառարանի» հեղինակները չեն նշել, թե որտեղից են քաղել այդ տվյալները: Ստիպված եղա գրադարաններում մի շարք գրքեր պատվիրել, մինչև վերջապես գտա հիմնական աղբյուրը, որը հայ նշանավոր քահավայ և ազգագրագետ, խմբագիր Գաբրիել Եպիսկոպոս Արվանդյանցի (1840, Կան – 1892, Կ. Պոլիս) էր: Նա շրջապայելով Արևմտյան Հայաստանում, գրառել է բանասիրական, ազգագրական, հայրենագիտական անգմահաստեղի նյութ և հրատարակել տարբեր գրքերում: Դրանցից մեկում «Թորոս Աղբարի» երկրորդ հատորում, որը լույս է տեսել 1884թ. Կ. Պոլսում, նա մի քանի էլ է նվիրել Բալուի գավառին: 1879թ. օգոստոսի 28-ին 39-ամյա Գաբրիել վարդապետը այցելել է Դավիթ գյուղի մոտ գտնվող Քաղցրահայաց Ս. Աստվածածին վանքը. «Վանքին դուռը իջեցն. սիրուն է վանքիս դիրքը և իր շուրջը եղած այգիք, ծառաստանը և ջուրը կավեցնեն վայելչությունը. իր առջև կը տարածվի գեղեցիկն Դավիթ կամաչաղի այգեստանոյք, և քաղցր աչքը կը դիտի հուկոյն մեջ սիւնված ու հանդիպող լեռնադղան վրա եղած շեն ու վայելիչ գեղեր: Դռնեմ դուրս մեծ ավազան մը ունի թթեռյալ հովանյալ տակ և ի ներքո վանքին ջաղացն է: Վանքին ներքո ամենայն ինչ ավելան էր, ապակամուրջում և խառնակությամբ: Չորս շուն, չորս քուրդ, երկու տնտես կանայք, հինգ կով, մեկ էլ և մեկ էլ, և մի կաղ վանահայր Մամունե վարդապետ: Ահա Դավիթ վանքը: Որո հայացքը արդարև քաղցր, բայց տեսածն էլ խիստ դառն: Ս. Տաճարն փոքրիկ և շատ սիրուն շենք մ'էր, բայց մյուս շենքերում մեջ խճուղված և կրոված էր դռնեմ: Հուս գալով վիճակին առաջնորդական տեղապահ Լաթմյան Պողոս վարդապետ, որ երեք քահանայից հետ կրոնական ժողով կազմած էին և կիւռեցին այս ժամուս՝ վանքեն կո-

րույակ ուկի խաչի մը և պանակի մը խնդիրը: Դավիթիցին նստելու և Նաբանյան Հայր սուրբը յուր անտանելի սիրելուքամբ արգելեց եղավ մեզ նույն օրը մեկնելու»:

Դավիթ վանքում Սրվանդույանցը ընդորհնակում է մի քանի ձեռագրերի, այդ թվում մի «Հայաստանի» 1468թ. գրված հիշատակարանը: Ի դեպ, նույն 1468 թվականին է վերաբերում Երևանի Մատենադարանում պահվող Ռ 6273 ձեռագրի չափածո հիշատակարանը, որում հիշատակվում է Դավիթ գյուղի անունով կոչված Ս. Աստվածածին վանքը՝ Դավիթանքը»:

Հաջորդ օրը Սրվանդույանցը բարձրանում է Բալուի բերդը, տեսնում այն քաղաքը, ուր ըստ ավանդության, գտնվել է Մետրաքյան Մշտոցի ճգնաբանը, որի պատին տեսիլքի ժամանակ պատկերվել են հայոց գրիներ: Մի քանի գյուղերում լինեցին հետո Գ. Արվանդյանցը օբսերվում է Դավիթում. «... որ ամենն ընդարձակ և մշտնադիր գեղն է Բալու մեջ, ոչ միայն այնպես աններով, քրեղով և բազմաբնակությամբ, բնակիչ Հայք և գերազանց տարբերություն մունին, եկեղեցիներ, եկեղեցականք, վարժարանք, երկուստարությունը և ամեն դասու անձիք, քաղաքավար, ծռաղորդ, աշխատասեր, սրտոտ, բազմեք: Դավիթ կրմբ օրինակ հանդիսանալ գավառաց ամեն գյուղաբնակ Հայք: Գեղին բուրդոցիք բարձր խաչաքարեր կան տուղված, մնամ մահարձանաց կամ ցասման խաչներու, զորս օձեր և տնկեր են ի պահպանություն ժամանահե և երկրաշարժի, որոց հաճախ ենթակա եղած է գեղն հառաջումն: Բայց բնակիչք իբր ավանդություն կ'ըսեն թե՛ երբ Թաղևոս Առաքյալն եկել այս գեղը քարոզելու, գեղի կռապաշտ մարդիկ ծաղրելու համար վճարեցին եղբ ն առջևն ու ետևը ու «հավ, հավ» ծայրելով շան պես հաչեր են, Ս. Առաքյալն անհիճեր գիրենք, որ իրենց մարդկային բարոտը կորսնցուցեր են և ինչ որ խոսին եղբ «հավ, հավ» միայն կ'ըսեն, ուստի գավառացիք գիրենք անվանել են Դավիթացիք, աստի է մնացեր գեղին անունը, հետո զոջալով Ս. Առաքյալին դիմել են, որ գեղն եկեր, զինքն օրինքը, մկրտել, բժշկել և այս խաչքարերն օձեր դրեր է գեղին շուրջը: Բայց մեր լեզվով Դավ կընձանակե նաև Պապ: Ունեինք նաև Դավուկիք»:

Գ. վրդ. Սրվանդույանցն իր գրքում թվարկում է Բալու գավառի առաջնորդություն 45 հայրանակ գյուղերը, այդ թվում՝ Դավիթը, նշելով «2 եկեղ. Ս. Աստվածածին և Կաթողիկե, վարժարան՝ 1, կավիթ Պոլսո Չուխուր խամն 2 սենյակ, առ. 90 մանկուց, 30 աղջիկ, Տունք հայոց 160»:

Ի դեպ, Բալուի վիճակագրությունը, որ Սրվանդույանցը տպագրել է իր գրքում, խմբագրված է մանակի կրճատված է: Անդրաշխարհ բնագիրը, որ գրվել է 1878թ. սեպտեմբերի 5-ին, պահվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում՝ Թ. Առաքյալի ֆոնդում: Այնտեղ որոշ տարբերություններ կան նաև Դավիթ գյուղի մասում. «Աշակերտը 90 մանկուց, 11 աղջիկ: Տունք հայոց 150: Թիվ հայոց 1436: Բողոքականք 6: ... Ուսումնականք ետ»՝ Դավիթի Անդրեսա վարժապետ Կատարիկյան, Դավիթի Կարապետ Տեր-Աստվածատուրյան: ... Պաշտպանողական ընկ. Դավիթ գյուղի մեջը, հասույթ բաժանարարներ, որով գեղն կը գեղն և երկուստարոցներ կը սպառազինեն գեղը պաշտպանելու քրոջա գողույթներն և հավիտակությունն: Ընկերության կարևոր անդամն են՝ Դավիթ Արզումանյան և Գո. Քարբիկյան: ... Դավիթ գեղի շուրջը 6 եկեղեցի ավերակ՝ Ս. Հակոբ, Ս. Կիրակոս, Ս. Մարիամ, Ս. Պարթև, Ս. Խաչ և այլն»:

1864թ. Բալուի Թիթիս գյուղում ծնված Հարություն քին Արագիսյանը 1932թ. Կահիրեում հրատարակած իր «Բալու, իր տվողյոթները, կրթական ու ինքնակալ վիճակը եւ բարոտը» խիստ արժեքավոր գրքում շուրջ մեկուկես էջ է հատկացրել Անդրեսա վարժապետ Կատարիկյանին՝ Ֆեբիկի Չեքիճի հերոսուհու՝ Գեոնուշի, Կապիկ եղբորը: Գ. Սրվանդույանցի մնամ նա էլ է Անդրեսա վարժապետի ազգանունը

ը Կատարիկյան գրում: Ըստ երևույթին, ազգանվան այդ տարբերակը ևս կիրառվել է: Ֆեբիկից գրքում այդ հատվածը շատ համառոտ է վերապատմված: Գ. քին. Արագիսյանը գրում է, որ «Անդրեսա Կարժապետ Կատարիկյանը մկն էր գավառին արժանաբար գավակներն, կարճահասակ, գեղի տարազով սարդու, սակախոս, նուազ ժպտաղմ, քալ յօնքերու տակ ծածկուած խուրու աչքերով, որոնք յաճախ դեպի վար կը կալվին, քան վեր, քազ-նուած արժանիք մըն էր»»: Արագիսյանը նրան անվանում է «գառառն մեջ հմուտ հայկաբանի համբար վայելողը»!»: Նա պատմում է, երբ ինքը 1897-ին խաբրերում ուսուցիչ էր աշխատում, մանկավարժներից մեկը գրաբարի վերաբերյալ դժվարին հարց է տալիս: Չկարողանալով պատասխանել, Նա հարցնում է դպրոցի տնօրենին՝ հայ նշանավոր գրող Թվահինցուն (1860-1915), որը խուսափողական պատասխան է տալիս: Մարգարիտը դիմում է այդ օրերին խաբրերում գտնվող Անդրեսա վարժապետին և իսկույն ստանում ճիշտ պատասխանը, ինչը շատ է զարմացնում Թվահինցուն: Ըստ Արագիսյանի, Անդրեսա Կատարիկյանը 1897-ին 85 տարեկան էր: Ի դեպ, նրա որդին՝ Կիրակոսը, որի ազգանունը մասնագիտությունը ելնելով դարձել էր վարժապետն, իր երաժշտական հմտությունները խորացնելու նպատակով գնում է Կ. Պոլիս, Լիկոդայոս Թաշաշյանի մոտ 3 տարի սովորում է հայկական նոտաները և վերադառնում ծննդավայրը:

Դավիթի մասին իմ հավաքած տեղեկություններն այսպես ինչ, քիչ ավելի, երբ շարունակվող որոնումներս պատկերեցին մեծ հաջողությամբ: Կարճ ժամանակով ձեռք սացավ մի մեծադիր՝ 596 էջանոց գիրք, որի գլխի մասը նվիրված էր Դավիթ գյուղի պատմությանը: Դա նյութոր քարտեզ Դարություն Չախսուրյանի 1974թ. Բեյրութում հրատարակած «Բալահովիտ»¹⁴ բարձրածք քաղաքությունն էր, որին կցված էին հեղինակի գծած «Հաւա Գիւղի յոտակահօր», նաև «Հաւաիկ (Բալու) Դոդադաբիւրնը և Տեղական անունները 1915-ին» քարտեզը, որում նշված էին հարևան գյուղերը, ճանապարհները, աղբյուրները, եկեղեցիները և այլն:

(Շարունակելի)

1. Մելքոն Կյուրժյանը գյուղաբնիկ էր: Ուսանել է Կ. Պոլսի Սկյուտարի ճեմարանում և Ս. Խաչ վարժարանում: 1878-1896թթ. աշխատել է ուսուցիչ: Տարբեր երկրների հայկական մամուլում, հանդես գալով 14 ծածկանուններով, հրապարակել է բազմաթիվ հոդվածներ և պատմվածքներ: Զննվել է 1915-ին: Ետմահու՝ 1931թ. Փարիզում լույս է տեսել նրա «Անըողապետ երկերի» առաջին հատորը:
2. Գրող, պատմաբան և բարոյագիտ Լազարոս Մանկունի մահացել է 1972թ. Բեյրութում: Նրա ստեղծագործությունները և հորվածները 4 ծածկանուններով տպագրվել են սփյուռքի տարբեր թերթերում և ամսագրերում:
3. Գ.Արվանդույանցի գիրքը, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով և լրացումներով վերահրատարակել է Գ. Ա.Ա. Ինձախուրյան և ազգագրության ինստիտուտը: Այսուհետև հղումները կլինեն այդ հրատարակությունից, տե՛ր Գ. Արվանդույանց, երկեր, հ. 2, Երևան, 1982, էջ 402:
4. ժե դուրի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, կազմեց՝ Լ. Ա. Խաչիկյան, Ե., 1958, էջ 272:
5. Նույն տեղում, էջ 278:
6. Գ. Արվանդույանց, նշվ. աշխ., էջ 404-405:
7. Նույն տեղում, էջ 408:
8. Նույն տեղում, էջ 406:
9. Նույն տեղում, էջ 536-539:
10. Արագիսյան Չարություն Զեհ., Բալու, իր տվողյոթները, կրթական ու ինքնակալ վիճակը եւ բարոտը, Կահիրե, 1932, էջ 272:
11. Նույն տեղում, էջ 278:
12. Նույն տեղում, էջ 272-273:
13. Նույն տեղում, էջ 278:
14. Գրքի կազմի վրա գրված է «Չախսուրյան Չարություն, Բալահովիտ», իսկ տիտղոսաթերթին՝ «Պատմություն հայկականիստի հնուց մինչև մեր օրերը», Պեյրութ, 1974:

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՈՒԹԻՒՆ

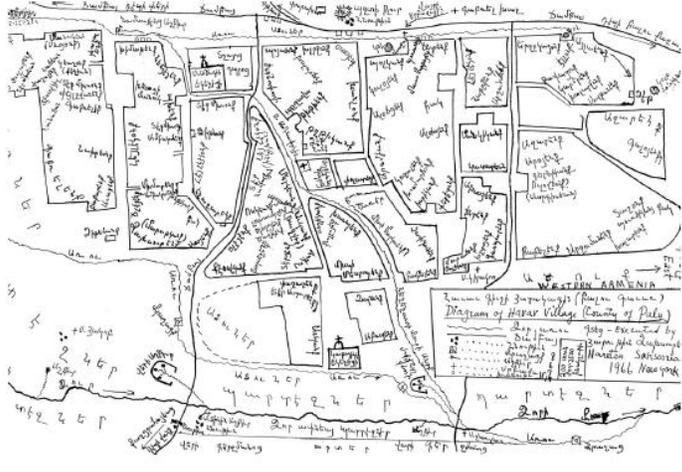
ԵՂԵՌՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ՀԱՒԱԻ ՄԵՋ

(Վերապրող Տիրան Մեսրոպյանի բերնը)

Ան առաւուս մըն էր. շաբթուան ո՞ր օրը չը գիտեմ. 1915-ի վերջին գարնանը: Բուներն ապշած վեր կը ցատկերն: Անտանց կանուխ, պարտէզներու խորեղն կը լսուէր ծիաններու խրխիջիւնը: Լուսցաւ: Գիւրը ոտքի էր: Ոտքի էր և լուս. մահուան չափ լուս: Մև, ծանր և ահարկու սարսուտ մը կը ծանրանար ամենքիս վրայ: Պաշարուած էինք: Երեք հարիւր անելի զօրքեր բռնած էին այգիները և պարտէզները, իսկ քիւրդերը՝ Զայրատն ու Լարուէրը, Գաւախ շրջակայ բարձունքները: Գայմազամը 4-5 տասնամեկ գիւղորներով՝ իջած էր Գաւապարնէց կալը: Կտ օր կը [լլալ] և ոչ մէկ ուղարկած յարաբերութիւն անոր և գիւղիս մէջ: Երկիրն ո՞ր. Մեսրոպյանց տունը կը մտնեն երկու ծանօթ գիւղորներ և գիւղապետին, Անտոնին, և ուրիշներու կը թելադրեն երթալ գայմազամին մօտ: Եւ՝ որ իր կեանքին հաճոյալի օրերը անցուցած էր հաւաքիներու հետ գիւղի և օրիկ սեղաններու շուրջ, կը քաշի մտնելէ գիւղ, և մտերմօրէն կը խնդրէ Անտոնին, իրեն յանձնելու 30 մեծ և կարգ մը փոքր զենքեր (մազէր և վեցիարած), խոտանալով իսկոյն հեռանալ գիւղէն: Կը կատարի խնդիրը: Գոմիւտը այս պարագայէն սրտապնդուած, կը պահանջէ դեռևս հարիւրներ: Գիշերը Մև 1-300 զօրքով գիւղին հիւրն է արդէն: Իւրաքանչիւր տուն կը իրաւիւր մէկ-երկու գինուր: Գիւրացի կարգ մը երիտասարդներ, մի կերպ ծար մը կը գտնեն կարծ խորհրդակցութիւն մը կատարելու իրենց անել փորձակին վրայ: Ո՞նքնք արդէն բաժակ լեցած՝ և վտանգը անանցանելի մկատելով՝ կառաջարկեն պատուէր տալ [այն] մէջ մի տան՝ խեղդելու կամ կերակրով բուժարեւելու իրենց անկոչ հիւրերին, և ապա իրենց կարելին ընել գիւրը շրջապատող քիւրտներու ու գնամազներուն: Իսկ անելի տարիքոտները և խեղճները կը յորդորեն սպասել՝ յոյսերմին դնելով իրենց Իթիսատ բարեկամին, Գայմազամի բարեգակամութեան վրայ: Նոյն այդ խորամանկ կազմուր սակայն երկրորդ օրը առտանակ Գաւապար, գաղտնի քաղաք կը ողկ գիւղին սկանաւոր անձերէն թովմաս ճելալ, Կահան Փափաք և ուրիշներ, իսկ երիտասարդութիւնը գոթէ ամբողջութեամբ՝ եկեղեցին կը լեցնէ ու կը շրջապատէ շէնքը խիտ զօրքերով: Կը բացուի վարագոյրը: Ծայր կը դուի սրտամորմոք և անլուր խոժոժութիւններուն: Չորս զօրքերով՝ ընկերակցութեամբ՝ երիտասարդները մէկիկ-մէկիկ կը տարուին վերի աղբիւրը և քրտացի քրտան մը մէջ, իբրև փախարի կտորներ կը բրջիկն ու կը բերին ոտքերէն ու գլուխներէն քարդուած: Գոմիւտը հասած էր իր նպատակին: Գ. օրը գիւղին աչքի գարնուր երիտասարդութիւնը շրջապակաւ, ու գոմէշներու 4 սայլեր ու կարգ մը էշեր զենքերով բռնանաւորած՝ քաղաք (Բալու) կիրնէ:

Կը վերանայ գիւղի պաշարները: Գաւապար շունչ կառնէ, կամ առնել կուտային՝ անելի տոկալու համար գալիք հաեռելի տանցանքներուն: Կարգը կուզար Բալուի միւս գիւղերուն: Ղեքը՝, Խոջմաքը, Ներխին ու Նաչին սխտանաթիքօրէն կենթարկին միևնույն վիճակին: Տասնըհինգ օր յետոյ քաղաք տարած հաւաքի երիտասարդները, կապած ծիւրու պղնձերու, անքիթ ու անակաթ, մազերմին խանձած, այլանդակած դէմքերով՝ գիւղ կը փոխադրուին: Մեծ վա՛յը ետանց էր դեռ: Դաշնակցութեան զենքերու և բուրքերու տեղերը մտնուած էին: Ըջգլուն՝ Գաւախ այդ կեղեղն, Թէ՛ձոյի թելադրութեամբ՝ կանցնի գոմիսերին առջև և կը ցուցնէ գիւղին բոլոր թագնաճ զենքերու տեղերը: Կը սկսի գամագածութիւնը: Ի գործի կը դրսին այս անձն գարիւրելի և ամօթապարտ խոժոժութիւններն ու ոճիւրները, գրոս կարող են կատարել միմիայն գերմանո-տաճիկ անձնակազմով ու ստորնաքար թարքերը: Դաշնակցական տղայքներէն Միսակը իրող կը մտնեն վրան լեցնելով քարեր: Դուրս կը հանվի բոլորովին արևունայ և ուշակորոյս վիճա-

կի մէջ և դեղերով կը սքափեցի: Նորէն գործի կսկսին դահիճները, կը քաշեն երուզները, կը կտրեն սկանքները, քիթը, չուրքները ու յետոյ ոտքերու մասերէն սկսեալ մանտոր-մանտոր կանեն: Նոյն ձևով կը մարտիրոսեն Պօղոս, Օմնիկ և ուրիշներ: Կը շրջապատեն Նանայեց տունը, կը բռնեն Մանուկը ու [կ]կնակն աղաք-ելակալան տանցանքները՝ կնքն ու երեխաներու ներկայութեամբ, յետոյ կազ կը ցանեն վրան բարձրացնելով տէլի դէշին վրայ. բայց գարնանայի բան, կնքը և հրեշտակատեսիլ երեխային լացն ու կսկիծը կը շարժեն գայմազամի սիրտը՝ և նա կը բաւականանայ Մանուկը ցարդ ու փշուր վիճակի մէջ քաղաք փոխադրել, անշուշտ դրկելու համար այն ճամբէն՝ ուրկէ գնացին շատ շատեր, Եփրատ գետը: Կըթանանայ՝ ոճիւրն ու խուզարկութիւնները: Պիտէց տունէն կը հանվին տեղույն կոմիտէի թուրքերը, ուրիշ մէկ տունէ՝ տիւնամիթերն, Տաճատի և դրացի տուններն փայտեայ 4-5 բնօրնաօթքեր, վերի աղբիւրի

3. Զայնուրյանի կազմած «Հավալ գյուղի հատակագիծը»

ծորէն՝ 8 թնիքէ՛ վառօր: Աչգարի առաջնորդութեամբ կասկածելի այգիները կը փորկին և կը հանվին բաւական թով զենքեր: Մինչ առիճ գայմազամ ու գոմիսեր, երկու արիւնարու խոտապնէր կը շարունակեն իրենց արիւնտ գործը, անդին ուրիշներ՝ ծեղ անցած երիտասարդութիւնը կը տանեն քաղաք, ժամանակադրապէս կաշխատցնեն ճամբաներն ու յետոյ կառուցողներն Բալուի սպանդանոցը և անէլ կամուրջ ու գետ: Դէ գ Եփրատ, ո՞րքան արիւն ու նախճիւր տեսար, ո՞րքան դիակներ ընդունեցի ծոցը ակամայ: Միս հազարաւոր խոխոխուած դիակներու կտորներ, կանգ կաննեն Նուկեկին (Եփրատի մէջտեղը, ջուրն դուրս ցցած ասպառած մը) առջև, և կը խափանեն գնացքը: Բարձրացուր ի արիւնտ ջուրերը և վառ ու խանձէ՛ եզերքիդ սիւռոջ բորնիներու որջերը: Բուս մը երիտասարդներ միայն Գաւախին (Պաղտասար Աղաման) առաջնորդութեամբ կը փրցնեն՝ կաշիմին ու կապատանին Միսուն աղբեր, վանքի լեռան քարանձաններուն մէջ: Ասոնց փախուտը չի ծածկուիր գոմիսերի աչքին: Նա հարիւրելիակ մը զօրքերու և խուճամբի գլուխ անցած՝ կը հետապնդէ և կը պաշարէ գտնոք, թողնելով մանուկներ և մեծերու գործը (15-45 տարեկան) գայմազամին ուր գինուրքուի պատուրակին տակ կառուցողը՛ Բալու: Միսուն աղբեր ապաստանող տղայք կը դիմադրեն զօրքերուն և խուճամբի հերոսաբար անելի քան մի շաբթ, պատճառելով թշնամուն զգալի վնասներ, իսկ յետոյ ամօթաբնէն և փաճփուշտի պակասութենէն անգոր կը դառնան կռուելու ու կը խոխոխողին տեղն ու տեղերմին: Միայն Գաւախ կարող կըլլայ մտնել խուճամբին մէջ և անյատասցելի ինքզինքը: Նա կազատի իր որդիներով և յա-

սօր Տերսիմ կը գտնուի: Ասկալ և վերջը Գաւախ ողբերգական բառերգութեան Բ. արարուածի: Գիւրը մեռելային լուսեան մէջ չեն կարող գտնել 15 տարեկանէն վեր արուներ. տղամարդկանց մէջ միայն Անտոնը դեռ ողջ է իբրև գիւղին մուխթարը: Ալան-թալան չիկայ դեռ: Գայմազամ ու գոմիսեր, հոն իրենց հրեշտակ յաջողութենէն, քաղաք կը վերադառնան բոլորովին անվախ և համդարտ սրտով: Իրենց աչքին միակ փուշը եղող Գաւապար մոխրի վրայ նստեցուցած էին անսպասելի յաջողութիւններով և անցնաճ գոհիքով: Անոնք լաւ գիտէին, որ Գաւապար օրինակ կը դառնար միւս փոքր գիւղերուն, և այնքան այս տեղի չիկար վախճանալու անոնցմէ, երբ Գաւապար կը դադար ըլլալու անոնց առաջնորդը: Զենքերու խուզարկութեան այս փորձը շատ յաջող անցած էր մեծ գիւղին մէջ: Միևնույն մեթոտով և անելի վայրագ ու անմաթ կերպով կը վարուին Օ՛ղի, Խոջմաքի և Քաշի գիւղերուն հետ: Ասոնց մէջ կինը ևս կենթարկուին այրերու

թափել: Կսկսի կոխը երկու աշիրթներու մէջ: Գաւախ կալերը կը դառնան կռուատեղի: Կը դադարեցի թալանը և ժողովուրդը այս պատուիրենէն օգուտուելով, կը փախչի իր խեղքի փչաճ կողմը: Անոնք որ դեռ կը վատահին Տերսիմիցներու վեհանձնութեանը, կը փախչին անոնց կողմը և կազատին. իսկ մեծածամուրները՝ որ իր կեղծ բարեկան Քուրուցիներու կողմը կը փախչի՝ կը ջարդուի: Գիշերը վրայ կը հասնի: Քուրուցի՛ քիւրտեր դիքը կը բռնեն ու կը թալանեն գիւղին վարի թաղերը, իսկ Տերսիմիցները՝ վերի: Յաջողոր առաւուս գիւղին մէջ չի գտնուիր ոչ մի հայ, բաց երկու երիտասարդները (մին Պաղտիկ Էլչեան) որոնք իրենց ճարտիկութիւնով կը յաջողին քիւրդ ձևանալ և թալանել: Այս ուղարկու թուականէն ստեն մը վերջ՝ Տերսիմիցներ իրենց մէջ առնելով կարգ մը ազատուած հայ երիտասարդներ, կը քալեն մեզի դրացի եղող քիւրտերու վրայ, տա՛տ անելի գիւղերը բնացինք ընելով: Անոնք կը հասնին մինչև Գաւախ դաշտերու սահմանները, բայց կառավարութիւնը գործ կը դնէ իր կամուրար թալանը, և կը մղէ զանոնք ետ: Տերսիմիցներու՝ հայերու հանդէպ ունեցած բարեանակամութիւնը ցուցնելու համար կարծի մէջ բերել հետևեալ օրինակը. գայմազամէն այնքան անարգօրէն ծեծուող Տերսիմից մը, որը կենթարկուին նաև Գաւախի կիններու ոտքի տիղցին, նա կըլլայ ազատող կարգ մը Գաւախիցներու՝ ինչպէս և այս տղերուն տուն տուողին:՝ Այժմ Տերսիմի մէջ կը գտնուին հետևեալ Գաւախիցները. Պաղտասար Աղաման իր որդիներով, Արտաշես Խանյան, կինը և զաւակը, Միհրան Փափաքյան, կինը և որդին, Պօղոս, Կարապետ, Սարտիսու և Անդրիաս Մեսրոպյանները իրենց ընտանիքով (կին), Կահան Տեր Ստեփանեան և կինը, Պաղտասար Արարիկեան, Պաղտասար Էլչեան, Կարոյան Թեթիկեան, Սուլուոնց Գրոն, Բարսեղը, Թորոզ Կարոյան, Իսկուի Տեր Միսեան, Սրբիկ Գամբարձումեան, Մարգարիտ Գամբարձումեան, օր. Խարուն Լէլլէկեան, Կարողուի Նեմեան, որը մեկնեց[ալ] Ամերիկա, Տիրան Մեսրոպյանը՝ Թեթիկ, Արամ Խաղիկեան կինը և զաւակները՝ Եղորուն: Զեք գիւղէն կան Սարգի Պաղտասար, Գառնիկ Մառտեան, Սերդակ Գայրեան, Սարիան Արամեան իր զաւակներով:

ԿԱՐՈՍ ԿԱՏԱՐԵԱՆ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քառակուսի փակագծերի մէջ լրացրել ենք բաց թողնված տատերը, եթե սրբագրական սխալը չի ազդել բառիմաստի վրայ, ստագրել ենք նույնութեամբ, մյուս դեպքերում համապատասխան թվահամար տակ փորձել ենք ճշտել կամ բացատրել: Նա դերանունը չենք փոխել ան դերանունով:

1. Սրբագրական սխալ է, հավանաբար պետք է լինի գազաններուն, քանի որ Բալուում կային նաև գազանների բնակավայրեր:
2. Նկատի ունի չորս գիւղորների ուղեկցութեամբ:
3. Սրբագրական սխալ է, Դէք անունով գյուղ Բալուում չի եղել, այլ՝ Օ՛ղ. հաջորդ շարադրանքում գյուղը նշված է Օ՛ղ. այնուհետև Օ՛ղ:
4. Կարգով կընդհանրանան:
5. Թեմքէլ - քիթեղայ տակա:
6. Նկատի ունի փրկել:
7. Սրբագրական սխալ է, պետք է լինի Օ՛ղ:
8. Տեղանուն է: Ըստ երևույթին սրբագրական սխալ է, գուցե պետք է լինի Զայրատն ետեկ:
9. Սրբագրական սխալ է, պետք է լինի Բուրումցի:
10. Նկատի ունի պատմողին Տիրան Մեսրոպյանի:

Այլաբար՝ 3-րդ էջում

Օրինակ՝ համաձայնեցրեց սպիրտային խմիչքներ, հայտնաբերեց շատ գործածող, կին տղամարդ իրար հետ հորոն (չուրպպա) պարող մարդիկ են և այս ամենը մուսուլման հոգևորականների կողմից դրական չի ընդունվում: Այս սովորույթները հայտնաբերված են կրոնական որոշ դրամաների, և այդ սովորույթները կրոնավորները ընկալում և համարում են պատճառի կրոնի: Այսինքն՝ սովորույթները կրոնից երբեմն ավելի ուժեղ և ազդեցիկ են և արա համար կրոնավորները պայքար են մղում դրանց դեմ, փորձում արգելել, կտորել՝ հայտարարելով, որ, օրինակ՝ հորոն պարելը մեղք է: Ես մի պատմություն եմ լսել, որ Համաձայնի գյուղացի մեկուն մի երիտասարդ իման էր նշանակվել, և նա բոլոր չէր տվել, որ աղքիկ և տղա երեխաները իրար հետ միասին համախառն Ղուրանի կուրսերի՝ պահանջելով առանձնացնել որոնց: Այդ դեպքից հետո ամբողջ գյուղը մարդիկ կանգնել դրա դեմ ասելով, բե՛ ինչպե՛ս կարելի է երեխաներին առանձնացնել, չե՞ որ նրանց մեծ մասը իրար ազգական են՝ հորեղբոր, հորաղբուց երեխաներ են: Եվ, ի վերջո, այդ իմամին վնդոզել են գյուղից: Ես սկզբում արան չիավարտացի: Ասկայն մի օր խոփայի ճանապարհին ես պատահաբար ծանոթացա մի հոգևորականի հետ, իմ կողքի էր նստել, գրույցի բռնվեցինք և ես ասացի, որ այդ տարածքներում հետազոտական, դաշտային աշխատանքներ են կատարվում, այցելում են տարբեր գյուղեր և խոսքի մեջ ասացի նաև իմանի հետ կապված պատմության մասին և մեծ էր իմ գարնանը, երբ այդ մարդը խոստովանեց, որ ինձից ինքն է եղել այն իմամը, որին վնդոզել են: Ասաց նաև, որ այդ գյուղացիները շատ լավ մարդիկ են, ասկայն կին և տղամարդ իրար ձեռք բռնած պարում են, ինքն էլ ասել է, որ դա մեղք է, ասկայն դա բանի տեղ չեն դրել, այնուհետև Ղուրանի կուրսերի հետ կապված փորձել է երեխաներին ըստ սեռերի բաժանել ու դրանից հետո գյուղացիները ասելով «Դու արդեն շատ ես համը հանում», նրան վնդոզել են գյուղից: Այսինքն, շատ աշխարհիկ են ասկայն: Ճիշտ է նաև, որ համաձայնիցը շատ չեն համախառն մզկիթներ:

– Պարոն Էրոյ, վերջում կցանկանայի իմանալ Չոր կարծիքը համաձայնիների մտո գյուղացիները և ունեցող ներքին ամուսնությունների մասին:

– Ասեմ, որ գյուղերում շարունակվում են ներքին ամուսնությունները, ասկայն համաձայնիների շրջանում ընդհանրապես այդ երևույթը գնալով պակասում է և արան զուգահեռ են ծնունդ և ոչ համաձայնիների հետ ամուսնությունների քիվը: Սրա հիմնական պատճառներից է այն, որ ավելի շատ համաձայնիներ են քաղաքացիական դառնում: Տեղափոխվելով մեծ քաղաքներ շատ համաձայնիներ օտարաբուն են կամ խորթանում իրենց հողերից, կարվում կամ բուլանում և կապը համաձայնական շրջապատի հետ: Ես մարդկանց են ճանաչում, որ համաձայնի են, ասկայն նրանց լեզվում ոչ համաձայնական առօրյաբանություն կա, ոչ երբևէ տեսել են Համաձայն և ոչ էլ կապ ունեն համաձայնիների հետ: Այսինքն, քաղաքացիական համաձայնիների երկրորդ, երրորդ սերունդներ կան, որոնք ավելի խորթացած են: Աս շատ բարդ է պատկերացնել, ասկայն աս և իրավաճանաչությունը, և կա նաև համաձայնիների մեծ շերտ: Ավելորդ է ասել, որ մեծամասնիկ համաձայնիների մտո չեն պահպանվում նաև ներքին ամուսնությունները:

ՏԱՐԵՎԱՆ ԳՈՐԿԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Համաձայն 33 «Ձեռագրային լրատվության մասին» օրենքի 12-րդ հոդվածի՝ Համաձայն 33-ի Երկրային ցուցակում է «Չայն համաձայնական» թերթի 2008թ. տպագրության ծախսերը և եկամուտը: 1. Տպագրության ծախսեր – 420.000 դրամ: 2. Զանգի որ թերթի չի վաճառվում և տարածվում է անվճար, ուստի եկամուտ չի ստացել:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՄ՝ ԱՄԻՐ ԵՕՋՔԱՆ

2008թ. հուլիսի 21-27-ը երևանում կազմակերպված «Համաձայնի շարքի» ընթացքում «Նարկոտիկ արվեստի միություն» տեղի ունեցան Համաձայնի ստանդարտարապետական քոմիտեի անկախ միջավայրում լուսանկարների ցուցահանդես, «Մամի» ֆիլմի ցուցադրություն, Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության սանդը «Վովա» ազգագրական համույթի համերգ, «Կոնգրես» հյուրանոցի դաշի-ճում «Համաձայն և համաձայնաբեր» պատմություն և մշակույթ» բեմադրված գիտատրուդով և այլն: Այդ օրերին թուրքիայից ծանաճ հյուրերի մեջ էր նաև մի երիտասարդ՝ Մահիր Եօզբանը, որին ծանոթացնելով «Վովա» թերթի հայերեն բաժնի խմբագիր Մարգիս Մերոյանն ասաց, որ Մահիրը համաձայնիների կյանքից մի պատմություն է իրեն պատմել և հարմար պահին խնդրեց, որ ինձ էլ պատմի: Եվ երբ մեր տանն էին հյուրընկալվել «Վովա» համույթի մի քանի երաժիշտներ, նաև Մահիր Եօզբանը, նրան խնդրեցի պատմել: Պատմեց Համաձայնի բարբառի խոփայի խավածով: Ես նրան առաջարկեցի, որ ինձ այդպես, բարբառով, թեկուզ լատինատառ գրի ու ինձ ուղարկի տպագրելու համար: Օրի ունեցավ 8-ին, «Այսօր» կարդացի Մահիրի պատմությունը՝ «Վախի աղօթք» վերնագրով հայերեն և թուրքերեն: Երկու դեպքում էլ երկխոսությունը, որոնք բարբառով էին, տպագրված էին նույնությամբ և փակագծերով՝ համապատասխանաբար արևմտահայերեն և թուրքերեն բարբառային: Պատմվածքը բարգամնել էր Մարգիս Մերոյանը:

ԱՄԻՐ ԵՕՋՔԱՆ

«ՎԱՍԻՒ ԱՂՕԹՔ»

Մարդ կայ, որ մութն էր տակալ, մարդ ալ կայ, որ անտառին խորքը ապրող ու արասփազդու ծայեր արձակող արարածներն: Մարդ կայ «ճագի» են՝ կը վախնայ, մարդ կայ «լազոյ պառա» են: Ոմանք վայրի գագանն կը վախնան, ոմանք ալ՝ մարդը: Մարդ կայ՝ ով ըլլալը գիտնալուն համար կը վախնայ, մարդ կայ՝ ով ըլլալը չգիտնալուն համար: Մարդ կայ, որ կը վախնայ թէ պիտի յայտնուի ով ըլլալը, մարդ ալ կայ, որ Աստուծո՛ւ գատ ոչ մէկ բանն կը վախնայ: Յայտնի է, որ այսպիսիները վախնալն շատ կը վախնան: Վերջապես ամեն ոք բանն մը, ծնուով մը կը վախնայ:

Վախը այնպիսի հզոր գագսում մըն է, որ եթէ թոյլ տրուի՝ կրնայ տիրապետել մարդուս բոլոր կեանքին: Մարդուս բոլոր շարժումները կը սկսի վախով դրսեւորուի: Ընդմիջտ սպառնալիքի տակ կը թողու վախը, խռոված է վախցող մարդը: Խռովութիւնը ամենամբնական պայմանները անգամ կրնայ վերածել անբնականին եւ արմատականօրէն կրնայ փոխել մարդու ընկալումները: Այս պայմաններում մեջ իրարու վախը շահակցողները զիրար ալ չեն հասկնար: Երբեմն վախը չի բաւարարուի մարդուս հոգիին տիրապետել ու կը սկսի մարմինն ալ ձեռք անցնել: Վախցող մարդը ուտել խմել կը դարդի, կ'անշարժանայ, հալումաշ ըլլալով մոմի պէս, սպիտակ կմախքի կը վերածուի:

Անորժեշտ է կամայնաբանիցի դիմել: Պահը եկած է վախերն փրկուելու: Ճարեր կը փնտռուին: Ինչ-ինչ բժշկներու, մուլաներու կը դիմուի, բայց ճարը չի գտնուի: Միայն այս պայմաններու մէջ իբրեւ վերջին ճար կու գան կը դիմեն մօրս՝ «Արտեւեցի Սուքի»ին: Թե՛ մեր գիղիկն եւ թէ շրջակայ գիղերուն մէջ շատեր իրենց վախերն փրկուլած են մօրս ըրած «չափուշ»ի շնորհիւ: Մայրս առանց փոխադեք ակնկալելու, իրեն դիմողներուն «Վաղի տուա»ն՝ կարդացած է տարիներով:

Եթէ վախցողը կին է գլխուն կապած լաջակը, եթէ տղամարդ է՝ մեքի եագման չի քակել մինչեւ եօթը ընթերցումներուն վերջանալը: Զանդի-քանի անգամներ կանմատեն եղած են այս «չափուշ»ներուն, ուր մայրս մէկ ծայրը վախցողին տուած՝ լաջակին միւս ծայրը կը բռնէ ծախ ձեռքով, իսկ աջ ձեռքին մատները իրարու միացուցած լաջակին վրայ, ձեռքին՝ անգամ մը մեքի մասը, անգամ մը դուրսի մասը վեր բերելով շարժում մը կ'ընէր: Այս շարժումը կը շարունակէր լաջակին վրայէն դէպի անձին մօտենալով եւ երբ աջ ձեռքը հասներ վախցողի բռնած

թի մի քանի երաժիշտներ, նաև Մահիր Եօզբանը, նրան խնդրեցի պատմել: Պատմեց Համաձայնի բարբառի խոփայի խավածով: Ես նրան առաջարկեցի, որ ինձ այդպես, բարբառով, թեկուզ լատինատառ գրի ու ինձ ուղարկի տպագրելու համար: Օրի ունեցավ 8-ին, «Այսօր» կարդացի Մահիրի պատմությունը՝ «Վախի աղօթք» վերնագրով հայերեն և թուրքերեն: Երկու դեպքում էլ երկխոսությունը, որոնք բարբառով էին, տպագրված էին նույնությամբ և փակագծերով՝ համապատասխանաբար արևմտահայերեն և թուրքերեն բարբառային: Պատմվածքը բարգամնել էր Մարգիս Մերոյանը:

Այնուհետև «Այսօր» տարբեր համարներում հրատարակվեցին Մահիր Եօզբանի շուրջ մեկուկես տասնակ պատմվածքները (թուրքերեն և արևմտահայերեն), մեկը մեկից լավ է թուրքերեն և խոփայի գաղտնի մահնեղական հայերի կյանքից և բոլորում էլ հերոսները խոսում են իրենց

բարբառով: Դրանք երբեմն ունեն բանախոսական տարրեր և ընդհանրություններ Հայաստանի այլ վայրերի բանախոսության հետ: Ես այդ մասին Մահիրին ինձն ուղարկեցի, ինչպես նաև առաջարկեցի կարդալ Արմենահին Գևորգի Չալոյանի Մեծնուրու պատմվածքների ժողովածուն, որը 2003-ին թուրքերեն հրատարակել է Ստամբուլի «Արաս» հրատարակչությունը:

Այսուհետև, առանց ուղղադրությունը փոխելու, մեր ընթերցողներին կենրակայցնեց Մահիր Եօզբանի պատմվածքները: Նա ծնվել է 1978թ. հուլիսի 20-ին Ստամբուլում, 1990-ին տեղափոխվել է Ստամբուլ, այնտեղ էլ ավարտել է դպրոցը, ուսումը շարունակել է Կիլիկիայի Ադանա քաղաքի Չուրուքլույաի համալսարանի փիլիսոփայության բաժնում: Ընդրջ 10 տարի է ուսուցիչ է աշխատում Իզմիրում:

Ա. Վարդանյան

սրվեցուցացում, անու ա հօրաբ է: Աս տուան մանչ է կենդ է, կենդ է մարդուս սրվեցնել կա ա»: (Այս աղօթքը ինձի հայրս սրվեցուց, անոր մայրը սրվեցուցե է, անոր ալ՝ հօրեղբայրը: Այս աղօթքը տղամարդը կնոջ, կինն ալ տղամարդու կրնայ սրվեցնել):

Մասնին էինք ես մայրս հազարաւոր տարիներ հեռուէն եկող գիտունի մը ծայրի շեշտով, դէպի անցեալ տանող դռներն մէկը բացաւ ընծի:

«Օրդի, եագմայիս վաան եէք տունում. Ամալու օծ զու գայ, որտալի գետ զու գայ տնտնտնալիս», ասող ես: Յետեւ բեւեղ սերտին դիպցնել էէք տունում. կով է, քան է, սրտիդ վախի և տաղ է, ասող ես: Աս քոնես մէկ չափ յուշիչ օրդէ տօնում էնդդես: Յետեւ ալ եագման ցած վարցկողես: Մե՛ս ալ կարող ես: Ինչոք օրդէ տօնում չախես եագմա վաան պետեղեղոք»: (Որդիս, լաջակին վրայ երեք անգամ կայծակ կալի, որտալուց գետ կու գայ, տնտնտնալիս պիտի ըսես: Յետոյ ճանաչող կուրծքիդ դայցնելով երեք անգամ կով, քան, սրտիդ վախի փոխարէն պիտի ըսես: Այս օրործ մէկ ընթերցում մէջ եօթն անգամ պիտի ըսես: Յետոյ լաջակը գետի պիտի նետես, անգամ մը ես պիտի կարդա: Մինչեւ եօթն անգամ չախի ընես, լաջակը վրան պիտի պտոցցնես):

Եարժուներուն ե խօսքերուն պատմած իրակամութեան մէջ բաւական յստակ էր ես ուսուցողական: Նախ վախերը կը նկարագրուէին: Կայծակներ, գետեր եւ այլն: Նկարագրելու պահուն լաջակ կազմուած կամուրջին վրայ կը յառաջանար ձեռքը ու կը հասներ վախցողի սրտին: Յետոյ արտն առնելով վախը, կը թողար իր բուն տեղը՝ հողին: Մայրս հազարաւոր տարիներ առաջուրէն կը ծայրէ. «Ճանչցեք իրարու վախերը, կամուրջներ կապեցեք իրարու սրտին: Ես այսպետով ազատեցեք վախերն, թաղեցեք ձեր վախերը»:

1. Գագի. Համաձայնիներուն ցատուկին (վիուկ) տուած անունը:
2. Լազոյ պառա. Համաձայնի բարբառով կը նշանակէ «եգիպտացորենի պառա»: Եր եգիպտացորենին բողբոջան կպած կակար, տարրիկան քջից մըն է, տեսակ մը քուսական հիւանդութեան մեծ: Կը հաւատան, թէ կեղտածի է, կը պահէ եգիպտացորենի արըը եւ մանուկները կ'ուտէ:
3. Արտեւեցի Սուքան. Համաձայնի կայցը անունանալով ետք յաճախ կը իշուին իրենց հօրեճական գիղի անունով:
4. Չափուշ. Աղօթքները ընթերցելով կատարածու բուժումն օն է: Բաշի արմատը չախից է:
5. Վաղի Տուա. Կը նշանակէ վախի պոթք:

Մարդ կայ, որ մութն էր տակալ, մարդ ալ կայ, որ անտառին խորքը ապրող ու արասփազդու ծայեր արձակող արարածներն:

լաջակը վախցողի կուրծքին վրայ չորս կէտերու դայցնելով եւ քիչ առաջ ձեռքով մօտենալու արտն մօտեցածն տարբեր բաներ մը կը սկսէր քրթմնել: Այս շարժումը եօթն անգամ կրկնել է ետք գետին կը նետէր լաջակը ու վերջին անգամ բաներ մը կը կարդար: Կարդալը վերջացնել է ետք վախցողը լաջակը կամ մեքին կամ գլխուն կը կապէր եւ մինչեւ յաջորդ ընթերցում չէր հաներ: Երեք չափուշ վերջ եթէ վախցողը հացաթող եղած էր, կը սկսէր ուտել, իսկ եօթը չափուշ վերջ ամբողջովին կը բուժուէ:

Տարիներ շարունակ գիտնալ կ'ուզէի, թէ մայրս ի՞նչ կը կարդար: Կարծիքներ զարգացուցի: Արդե՛ք մայրս «Երեք գուլ-հուֆալլահ, մէկ էկհամ» կը կարդար, կամ ալ «Ֆաթիհա» մը: Իմ գիտցած բոլոր աղօթքներս մտաբերել կը փորձէի...

Օր մըն ալ գիտնալու բախտը ունեցայ: Տասնըմէկ տարեկան էի երբ մայրս օր մը գիտ բով կանչեց այնպէս ծնուով մը, որ նախապէս բնաւ այսպէս չէր կանչած, ծուկնիս տակ մտնեցուց եւ յայտնեց մեծ գաղտնիքը:

«Օրդի, հեմի քեզի վաղի տուան սրվեցնողու: Դուս ալ քորոջէլ սրվեցնող» (Որդիս, հիմա քեզի վախի աղօթքը պիտի սրվեցնես: Դուս ալ քորոջ պիտի սրվեցնես):

Անշուշտ, ես անմիջապէս հարցուցի: «Ինչի՞ դուս քորոջ սրվեցնել չես»: (Ինչո՞ք՞ դուս քորոջ չես սրվեցնել): «Աս տուա ինձի իս տաստ սրվեցնող, անու մարտ